

ERDÉLYI NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

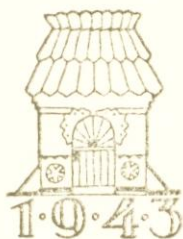
STUDII ETNOGRAFICE TRANSILVANICE   ÉTUDES ETHNOLOGIQUES DE TRANSYLVANIE
STUDIES IN TRANSYLVANIAN ETHNOLOGY 8.   STUDIEN ZUR ETHNOLOGIE SIEBENBÜRGENS

SZERKESZTI GUNDA BÉLA

FARAGÓ JÓZSEF

BETLEHEMEZŐK ÉS KÁNTÁLÓK
PUSZTAKAMARÁSON

JEU ET CHANT DE NOËL À PUSZTAKAMARÁS

KIADJA

A KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

KOLOZSVÁR, 1947

ERDÉLYI NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

STUDII ETNOGRAFICE TRANSILVANICE. ÉTUDES ETHNOLOGIQUES DE TRANSYLVANIE
STUDIES IN TRANSYLVANIAN ETHNOLOGY 8. STUDIEN ZUR ETHNOLOGIE SIEBENBÜRGENS

SZERKESZTI GUNDA BÉLA

FARAGÓ JÓZSEF

BETLEHEMEZŐK ÉS KÁNTÁLÓK
PUSZTAKAMARÁSON

JEU ET CHANT DE NOËL À PUSZTAKAMARÁS

KIADJA

A KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

KOLOZSVÁR, 1947

A szerkesztésért és a kiadásért Gunda Béla felel
Nagy-nyomda Kolozsvár

„BÁN FERENC ENYEDI LAKOS SZERINT“

Előjáróban két ezidáig kellőleg nem méltányolt szempontot hangsúlyozunk.

Az egyik: aligha hihető, hogy veszítünk, ha eddigi szokástól eltérően nem mellőzzük a betlehemezés helyenkénti multjának felderítését sem. E játékok — némi kérdezősködés után erről könnyen meggyőződhetünk — igen gyakran nem az idők végtelenségé óta sajátjai a falu hagyományvilágának, s ha a betlehemezés, vagy általában bármilyen néphagyomány vándorlásának és változásainak egyik adata innen is, onnan is a kezünkbe kerül, talán nagyon lényeges és jelentős tényekkel egészíthetjük ki a népi kultúráról való hiányos tudásunkat.

A másik: a népi kéziratokra egyre nagyobb figyelmet kell fordítanunk.¹ A tudományos közvélemény mindezeideig csak a vőfélykönyveket tartotta úgy-ahogy számon, mert ezek valósággal ellepik a lakodalmi szokások gyűjtőjét, azonban még ez a számontartás is csak hallgatólagos, hiszen egyetlen lakodalommal foglalkozó tanulmányban sem kapjuk szakszerű leírásukat, értékelésüket, még akkor sem, amikor a szerző bizonyára igen jelentősen merített belőlük. A betlehemes-kéziratok gyűjtése és vizsgálata egyre határozottabban sugalmazza, hogy a karácsonyi játéknak is megvan a maga népi kéziratvilága, s e falusi „rendezői példányok“ írott szövegükkel a legbiztosabb alapjai a betlehemes játék változásait megállapítani szándékozó törekvéseinknek.

¹ Úgy látszott, hogy a népi írásbeliség kutatásának jelentős határköve lesz a Szabédi László, László Gyula, Horváth István és Faragó József által most alapított Erdélyi Népi Levéltár, azonban az anyagiak teljes hiánya miatt az új intézmény még egyelőre inkább csak nevében él. A levéltárba kívánczó anyag megmentésére és összehordására vonatkozó több felhívás közül lásd A Népi Levéltár címűt (Falvak Népe 1946. jún. 30. II. évf. 13. sz. 11.). Sem a napilapokban megjelent többrendbéli felhívásra, sem erre nem érkezett egyetlen válasz, megkeresés sem. E kudarcotól függetlenül az anyag mégis rohamosan gyűl, ugyanis a Falvak Népéhez nap mint nap beérkező számos levél és kézirat egy kis, sajátos jellegű levéltár alapjait képezi, amelyet alkalmasabb időben módszeresen gyűjtött anyaggal is ki lehet majd egészíteni.

A pusztakamarási² helyzetre vonatkoztatva a fenti szempontú vizsgálódás a következőket eredményezi:

Tóth Károly tanító egy negyedszázaddal ezelőtt, 1924 szeptemberében jött a faluba. Közeledvén a karácsony, enyedi gyermekkori emlékek merültek fel lelkében s egyrészt az egyházközség nehéz anyagi helyzetétől, másrészt attól a pedagógiai célzattól sarkalva, hogy a gyermekek már iskolai neveltetésük során önállósághoz, színpadi mozgáshoz szokjanak, elhatározta az enyedi betlehemes játékszövegének megszerzését és megtanítását.

Kérését az enyedi református egyháznál néhai báró Kemény Anna tolmácsolta s ezt vagy (a még most is élő) Kovács Pál református lelkész, vagy a nőszövetség — erre már pontosan nem emlékszik — teljesítette. A játékvándorlás eszköze természetesen egy kézirat volt, a tanító szerint már akkor töredék, vagy ha nem, homályos emlékezete alapján legalább is tákolmány, kompiláció.⁴ A kézirat az énekek kottaanyagát is tartalmazta: a szintén kézzel, tintával rajzolt kották megfelelő helyeken a szöveg közé voltak ragasztva. Úgy, ahogy kapta, minden változtatás, toldás vagy csonkítás nélkül megtanította.

Történt közben, hogy évek multával a kézirat nagyon megrongálódott, elkopott, sőt néhány esztendővel ezelőtt — általános vélemény szerint a harmincas évek végén — egyik énekek, a *Csordapásztoroknak* a kottája valamiképpen egészen elkallódott.

² A kolozsmegyei Pusztakamaráson az 1941-es népszámlálás szerint 963 román és 335 magyar lakott. A magyarok közül 325 református, 9 katolikus és 1 szombatos. — Több helyről nyert értesülés szerint a helybeli református egyházközség, illetőleg a falu történetét néhai Istók Sándor lelkész írta meg. Kézirata lappang, talán a Kamarástól nem messze, Melegföldváron lakó özvegyénél lehetne nyomára bukkanni. — Önálló, csak Pusztakamarással foglalkozó néprajzi vagy más vonatkozású műről nincs tudomásom. E tekintetben, mint egyetlenre A tánc a mezőségi Pusztakamaráson című tanulmányomra hivatkozhatom, EM 1946: 31–46. és kny. Erd. Népr. Tan. 7. sz.

³ Véleményem szerint nemcsak a nyelvtudománynak, hanem a néprajznak is kötelessége, hogy valamennyi hagyomány teljes szókincsét megismerje, hiszen a népi „szakkifejezések” hiánya semmivel sem jelentéktelenebb a néphagyomány bármelyik sajátosságának nem-ismerésénél. — Tárgyalt népszokásunk neve Kamaráson betlehemezés, vagy egyszerűbben betlehem (Lesz-e az idén betlehem? Mikor kezdjük tanulni a betlehemet?); szereplőit betlehemeseknek vagy betlehemezőknek mondják; ezek járnak a betlehemmel, vagy egyszerűen betlehemeznek.

⁴ Ha a játékot önmagában nézzük, úgy valóban szegényes változat, töredékes típus, kevés jelenettel, annál több hiánnyal. Azt azonban, hogy e töredékesség hogyan viszonylik a tanító emlékezetében élő, talán csak elképzelt régi nagyenyedi változathoz, természetesen nem lehet megállapítani.

Mivel a dallamra és a szövegre senki sem emlékezett pontosan (!), az elkallódás utáni években a játékban e helyen semmit sem énekeltek. Ez az állapot 1941 karácsonyáig tartott, amidőn a közben az enyedi Kollégiumba beiratkozott kamarási Sütő-testvérek karácsonyra hazajöve, a hiányt az Enyeden tanult *Üdvözlégy kis Jézus* kezdetű énekkel pótolták. Ennek az éneknek az útja nem mindennapi:⁵ Sütőék énektanára Domokos Pál Péter énekeskönyvéből⁶ merítette, Domokos viszont közli, hogy az ő forrása Zsasskovszky 1855-ben megjelent *Énektára*⁷ s a szöveg szerzője Tárkányi Béla. Az enyedi Kollégiumban ez a katolikus egyházi ének nem minden változtatás nélkül ment át a közhasználatba, ugyanis szövegét az énektanár egy helyen a református hitvilágnak megfelelővé alakította. Újabb változtatás tehát, aminek azonban szintén volt egy érdekes következménye: a kamarási énekesek nyelvén az átformált szöveg — minden külső beavatkozástól mentesen — visszaformalódott az eredetire.⁸

Gyűjtésemkor, 1945 karácsonyán kiderült, hogy Egri Katalin kamarási református leány katolikus édesapjától tudja a Csordapász-

⁵ Sütőék egykori énektanára, D. Szabó Géza (Nagyenyed) szíves levélbeli közlése alapján.

⁶ Elemiiskolai énekeskönyv I—VII. osztály. Összeállította Domokos Pál Péter. Az Erdélyi Rom. Kat. Tanítói Önszegélyző kiadása (Kvár, 1939.) 145., a Pásztorok, pásztorok kezdetű ének 3. szakasza.

⁷ 1855-ben megjelent Énektárt bármelyik Zsasskovszky neve alatt sem Petrik könyvszete, sem Szinnyei nem ismer, sem a nagy kolozsvári könyvtárakban nem akadhattam nyomára. Helyette használtam: Énekkönyv. Magyar és latin egyházi énekek és imák gyűjteménye, a kath. tanuló ifjuság számára. Négyes hangjegyekre téve. Kiadták: Zsasskovszky Ferencz és Endre. Az egri érseki hatóság jóváhagyásával. Hetedik változatlan kiadás. Eger, 1886. 126., a Pásztorok, pásztorok kezdetű ének 3. szakasza. E helyen nincs feltüntetve, hogy a szöveg Tárkányi Béla szerzeménye.

⁸ Zsasskovszky i. m. 126. 3. szakasz:

Üdvözlégy kis Jézus! ki mi értünk
születve váltságot hoztál nekünk; stb.

Domokos i. m. 145. 3. szakasz:

Üdvözlégy, kis Jézus! Reménységünk,
aki ma váltságot hoztál nekünk, stb.

D. Szabó Géza szövege:

Aldott légy, kis Jézus, reménységünk, stb.

Kamarási előszöveg:

Üdvözlégy, kis Jézus, reménységünk, stb.

D. Szabó a következő szakasz első során is változtatott:

Domokos: Dicsőség, imádás az Atyának.

D. Szabó: Dicsőség, tisztesség az Atyának.

E sor életét az élnyelvben nem követhetjük nyomon, mert a kamarásiak csak az első szakaszt éneklék.

torokat. E tudás forrása valamelyik régi katolikus énekeskönyv, nem tudhatni, hogy melyik, mert már rég elkallódott. A felfedezés nagy örömet keltett: a dallamot és a szöveget a tanító magának is lejegyeztette, hogy a következő karácsonykor az Üdvözlégy kis Jézus ki-maradjon s helyébe — mint régen — ismét a Csordapásztorok kerüljön. Csaknem egy évtizedes hiány után így jut vissza a játékba az eredeti ének, illetőleg annak ki tudja hányadik változata.

A kézirat utóbb még jobban elrongyolódván, Sütő András 1943. december 28-án géppel írt, tiszta, könnyen áttekinthető másolatot készített róla.⁹ E másolat elkészülte után az eredetinek teljesen nyoma veszett, mindössze a *Mennyből az angyal* kottája maradt valamilyen képpen meg, ami a régi szokáshoz híven a gépelt kéziratban is a megfelelő helyre van ragasztva. Sütő szerint ez az új kézirat az eredetihez igazodik, mindössze néhány igét cserélt ki s néhány kifejezést változtatott meg benne — nagyon keveset — olyanokat, amelyeket nyelvérzéke helytelennek ítélt. Az élőszoveggel való összehasonlításra ilyenképpen az új kéziratot még a kevés változtatás ellenére is bátran használhatjuk, annál is inkább, mert két év óta ehhez mérük a játékosok tudásukat, tehát ez a hivatalos és elismert ellenőrzője a változékony, véges emberi emlékezetnek.

A kézirat különben a következő érdekes zárómegjegyzéssel végződik: *Régi nagyenyedi betlehemes játék Bán Ferenc enyedi lakos szerint.* E jegyzetnek sem Sütő, sem az eredeti kéziratot birtokló és számtalanszor használó tanító nem tudta semmiféle határozott magyarázatát adni. Bizonyára nem tévedünk azonban, ha a jegyzet alapján az enyedi játékszövegnek Bán Ferencsel való szoros oki-okozati összefüggésére gondolunk. Bán vagy a betlehemes játéknak Pusztakamarásra történő juttatásában vállalt részt, vagy ő gyűjtötte Enyeden a játékszöveget, vagy — ami szinte egészen biztos — az ő ajka, az ő mondása szerint jegyezte le annakidején az ismeretlen gyűjtő, e zárójegyzetben örökítve meg az adatközlő nevét.

Előttünk áll a pusztakamarási betlehemes játék negyedszázados külső története az egykorú Bán Ferencről a mai kamarási fiatalokig. Tárgyunktól eltérő, de nagyon gyümölcsöző feladat lenne kinyomozni Bán Ferenc személyét¹⁰ és megállapítani, hogy hogyan fejlődött, vál-

⁹ E négy lapnyi kézirat Sütő András jóvoltából az Erdélyi Népi Levéltár tulajdona.

¹⁰ Bán Ferenc nagyenyedi idős cipésmesterrel Incze Gábor egyetemi hallgató útján kapcsolatba kerülhettem, azonban felkutatása nem eredményezte a tárgykör kívánatos továbbfejlesztését. Bán fiatal korában valóban betlehemezett ugyan, azonban annyi esztendő után egyetlen minket érdeklő mozzanatra sem tud visszaemlékezni.

tozott egészen más környezetben, az eredeti enyedi talajban a régi játékszöveg.¹¹

ISKOLA, TEMPLOM, PALOTA

1924-ben került a tanító Kamarásra s még abban az évben, vagy a következőben — ezt nem tudta sem ő, sem más pontosan megmondani — megkezdették a betlehemezést. Az első években mintegy próbából, a szokás kialakulatlansága miatt felnőttek játszottak,¹² később a játék lassanként a fiatalok gyakorlatává lett és az is maradt mind a mai napig. 1939 karácsonyáig egyetlen esztendő el nem mult betlehemezés nélkül, mert Tóth tanító és felesége mindenik évben kiválasztották az iskolásgyermekek közül azokat, akik termet, hang és egyéb szükséges képesség szerint megfeleltek a kívánalmaknak, s a szövegeket, énekeket, mozgást megtanították nekik. 1940-ben azonban, karácsony előtt valamivel, a Tóth-család a faluból eltávozott s ezzel a tanító-ságnak a betlehemezésre gyakorolt hatása egy időre meg is szűnt. A következő években már semmi kezdeményezésre nem volt szükség, maguk a fiúk verődtek össze és próbálgattak, esztendőről-esztendőre kihagyva azokat a játékosokat, akik valamilyen ok miatt nem feleltek meg, s újakat választva helyettük. Ezekben az években a betlehemezés folytonosságának biztosítása a Sütő-testvérek érdeme. Ők karácsony előtt egy héttel, vagy néhány nappal Enyedről az iskolából

¹¹ Nagyenyedi betlehemes játékszöveget Makkai Endre és Nagy Ödön könyvében találunk: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Kvár, 1939. Erd. Tud. Fü. 103. sz. 15—19. E játék, jóllehet a kamarásinál sokkalta teljesebb, betlehemesünkkel annyira megegyezik, hogy kétségtelenül ugyanazon szövegnek egy teljesebb és egy töredékesebb változatával van dolgunk, vagyis egy olyan betlehemes játékkal, amely negyedszázaddal ezelőtt kettéválva, a nagyenyedi és a pusztakamarási környezetben kettős életet kezdett és két irányban fejlődött, változott. A két szöveg összevetése kecsegtetné némi tanulsággal, azonban nem a mi feladatunk. Ugyancsak nem a miénk a játék nagyenyedi ága negyedszázados történetének a nyomkísérése, valamint az esetleg most élő valamennyi nagyenyedi változat összehasonlítása. Véleményem szerint a magyar betlehemes játékok vizsgálatát az fogja egy újabb jelentős lépéssel előrevinni, aki végre olyan faluban vagy városban is elvégzi a kutatást és összehasonlítást, ahol egyszerre, ugyanazon időben több betlehemes-csoport szerveződik, működik s ennek megfelelően több játékszöveg él.

¹² Az a tény, hogy az első években idősebbek betlehemeztek, ellentmond a tanító fennebbi állításának, amely szerint egyebek mellett a játék meghonosítása által a gyermekeket akarta önálló színpadi mozgáshoz szoktatni. Úgy tűnik fel, hogy a magyarázat, bár önkéntelen és minden rossz szándékot nélkülöz, csak utóbb keletkezett belemagyarázás.

mindig hazajöttek, az ünnepekig mozgatták, igazgatták s nem egyszer maguk is játszották a betlehemet. Az is megtörtént, hogy valamelyik értelmes fiúval már hetekkel azelőtt leveleztek, írás által készítgetve, hogy a dolog zökkenő nélkül menjen.

1945 decemberében Tóth tanító ismét visszaérkezett a faluba¹³ s jóllehet a játékot öt évi távollét után ez évben sem ő kezdeményezte s a játékosokat sem ő választotta ki, a próbákon többször részt vett, tanított, lelkesített, igazgatott és a játékban többször apró változtatásokat tett. Mivel lelkiismeretesen foglalkozik azzal, amit hatáskörébe tartozónak érez, s mivel a fiúk is kedvelik, az iskola, illetőleg képviselője bizonyára az eljövendő években is éreztetni fogja alakító, változtató hatását. Annál is bátrabban állíthatjuk ezt, mert tudnivaló, hogy Tóth Karsai — ahogy a környéken nevezik — a színjátászás, műkedvelés dolgaiban az egész vidéken népszerű tekintély, akit hozzáértése miatt nem egyszer a szomszéd falukba is elhívának színdarabot rendezni.

Számunkra rendkívül fontosak Tóth tanító változtatásai, azok jellege, s nem utolsó sőrban az is, hogy e változtatások a hagyományban hogyan és mennyire gyökeresedtek meg. Minderre megfelelő helyen utalunk, de természetesen csak a *most* megfigyelt alakításra, változtatásra és azok eredményeire. Az elmúlt évek, évtizedek mozzanatait nem ismerjük, mint ahogy a néprajztudomány sem ismeri a számtalan tanítónak, papnak s általában vidéki értelmiséginek a néphagyományokra gyakorolt több évszázados hatását. Ha eddig el is került a figyelmünket, ezután feltétlenül tájékozódnunk kell az irodalmi és irodalom alatti rétegek közti közvetítők tényleges, részleteiben megvizsgált és kielemezett, nemcsak általánosságban emlegetett szerepéről, formáló erejéről.

Katolikus vidéken nem ritkaság, hogy a kétségtelenül katolikus jellegű betleliemezéshez az egyháznak ilyen vagy amolyan formában egész lényeges köze, arra alapvető befolyása van. Az sem meglepetés, hogy e katolikus hagyomány református környezetben sok helyt állandó gyökeret ereszt, az azonban már igen, hogy e hagyományhoz a református egyháznak is köze legyen. Pusztakamaráson a kapcsolat megvan, de nem annyira rendkívüli, mint várnók. A kamarási egyházköztség szerepe passzív, ugyanakkor azonban jóváhagyó is: minden évben átveszi azt az összeget, amelyet régebbi szokáshoz híven a kántálók és a betleliemezők, összegyűjtve, pontos elszámolás után az egyháznak átadnak.

¹³ Visszatérésére vonatkozólag vö. Sütő András cikkét: Így szereztünk tanítót...: Világosság 1945. dec. 14. II. évf. 273. sz. 3.

Az „Egyházi közpénztári számadások“ itt kapcsolódnak tárgyunkhoz, mint néprajzi források, azonban nem megnyugtatósunkra, hanem éppen bizonyos vitás kérdések további összebonyolítására. Az írott forrásnak ugyanis el kellene döntenie, hogy mikor, melyik esztendőben kezdődött a kántálás és betlehemezés, s mikor, melyik évben szünetelt. A számadások azonban hiányosak, pontosabban: vagy a kántálók és betlehemezők nem adták át évről-évre az összegyűjtött pénzt, vagy a pénzkezelés volt felületes. A betlehemezésről ugyan úgy tudjuk, hogy 1924 vagy 25 óta megállás nélkül folyik, azonban a tanító állítását kétségbevonva több bizonytalan hangot hallhatunk a faluban, amelyek egymásnak nagyrészt ellentmondva, egymást ki nem egészítve, a betlehemezésnek bizonyos esztendőben történt szünetelését emlegetik. A kántálás még hamarabb, a mostani kamarási idős nemzedék emberemlékezetének határán túl kezdődött, azonban egyöntetű vélemény szerint néha egy-két évre szintén megszakadt. A betlehemezés és kántálás e vitatott kezdési, szünetelési és újraindítási időpontjait a számadások lennének hivatva tisztázni, azonban az említett okok miatt ilyen kiaknázásokra nem számíthatunk. Az adatokat természetesen ettől függetlenül is közlöm, hogy pontosabb képet alkothassunk magunknak két néphagyomány anyagi eredményeiről, valamint azoknak az egyházhoz való viszonyáról.

1923: *A kántáló ifjak ajándékoznak* 220 lejt. — 1924: *A karácsonyi kántáló ifjak adománya* 280. — 1925: *Kántálásból* 380. — 1927: *A cántáló ifjak (!) ajándékoznak* 550. — 1929: *A cántaloktól* (karácsonyiaktól 320, újéviéktől 240.) — 1930: *Cántálásokból* 410. — 1931: *Cántaloktól* 160. — 1932: *XII 24-i kántálás* 230. — 1934: *Cántalok* 400, *Betlehemesek* 170. — 1935: *Cántaloktól* 410. — 1936: *Kántálásból* 430. — 1937: *Cántalok, Betlehemesek* 623. — 1938: *Aranykönyvbe kántalók* 400. — 1939: *Betlehemezésből* 500, *Kántalóktól* 760. — 1942: *Karácsonyi kántálás adományai* 2480. — 1944: Kántálás nem volt, betlehemezésből 1402 lejt.

Az egyház e mindössze hasznot húzó szerepénél jóval nagyobb, szinte az iskoláéval vetekedő szerepe van a hagyomány alakítása terén a helybeli báró Kemény-családnak. A különbség az, hogy míg az iskola a hagyomány belső sajátosságaira, addig a *palota* — így nevezik a kamarásiak a Kemény-kastélyt — külső megjelenési formájára gyakorol hatást, s amint látni fogjuk, egész alapvetően és szinte szokatlan módon határozza meg a betlehemes szereplőinek külső megjelenését.

Tudjuk már, hogy közvetve e család egyik néhai tagja révén került ide a betlehemes kézirat. Érdeklődésük azóta sem szűnt meg a hagyomány éltetői iránt. Ez abban nyilvánult, hogy a játékosok

ruházatát esztendőről-esztendőre a bárói ruhatár szolgáltatta. Amint a betlehemezők mondják, karácsony előtt néhány nappal minden évben rendszeresen elmentek a palotába, ott azonnal vették a kulcsot s vitték is őket a raktárba, ahol külön rakásban voltak a játékhöz szükséges ruhák és kellékek. Használat után, újév előtt, mindent visszavitték s a következő évben ismét elkérték. Mindez így történt a legutóbbi időkig, a háború pusztításáig, amidőn a szétdúlt palota javai elhányódtak. 1945 és 1946 karácsonyán a báróék már semmivel sem tudtak hozzájárulni a játékhöz, kivéve azokat a holmikát, amelyek azelőtt való évről a gyermekek kezén maradtak, illetőleg egész esztendőben az iskolaládájában hanyódtak.

Erdemes megjegyezni, hogy az iskola, templom és palota, e három fogalom nemcsak véletlenül és nemcsak a betlehemezésnél találkozik, hanem a falusiak szemében minden tekintetben szét nem választható egységet jelképez. A Kemény-család 1944-ig úgy az egyháznak, mint a református elemi iskolának régi és állandó patrónusa volt s a falusiak, akik a külső jelenségek összefüggését az adott körülmények között sokkal könnyebben felismerik, mint a belső szerkezetet, e három — a falu társadalma felett lebegő — intézményt soha sem tekintették külön, önmagukban is létező egészeknek.

KÉSZÜLŐDÉS, HAZALÁS

A játékra való készülődés néha már három-négy héttel az ünnepek előtt megkezdődik. Mivel a játékosok közül a kicsinyek az utóbbi évek folyamán szép lassan kirostálódtak, a tanulást és próbálgatást az alacsony kor egyáltalán nem nehezíti. A felkészülés 1944 karácsonykor lehetett a legkomolyabb, amidőn kinek-kinek le volt külön írva a szövegrésze s szerepét így tanulta. Az ilyen ritka esetet nem tekintve, általában sohase gondoljunk olyan szereptanulás-féle, komolyabb elmélyedésre, amely állandó ismételtetést, a figyelem összpontosítását igényelné.

A próba esténként történik, nem éppen minden este, de elég gyakran, özvegy Orbán Jánosné házánál. Azért nála, mert leánya is van, aztán a Magyar-utcában, központi helyen lakik. Az esti összejöveteleknek némileg fonószerű¹⁴ a jellegük: a játékosokon kívül

¹⁴ Kamaráson is megvan a fonóbajárásnak bizonyos formája, azonban ez nem rendszeres, nem is intézményes, bár maga a „fonó” kifejezés használatos. A szomszédsági közelségben élő idősebb asszonyok esténként négyen-hatan összejövődnek s férjeik is legtöbbször ugyanott tányáznak, kártyázással, politizálással.

más fiúk és leányok is jelen vannak, s a próba mellett tréfálkozásra, csipkelődésre, kártyázásra, társasjátékra is jut bőven idő. E közös szórakozva-tanulás következménye, hogy rendszerint mindenik játékos tudja valamennyi szereplő szövegét, sőt nemcsak a játékosok, hanem a többi jelenlévő is. Ez az általános szereptudás váratlan akadályoztatás esetén a szerepek cserélgetését és a helyettesítést könnyen lehetővé teszi. Ugyanakkor a nem-szereplőket is a szöveg megtanulására ösztönzi az a tudat, hogy szükség esetén a csoportba ők is bekerülhetnek. Ezekután érthető, hogy az egészen „új”, olyan szereplő, akinek a játékszöveget a szó valódi értelmében vett tanulással kellene elsajátítania, sohasem akad.

Az Orbánné házánál történő próba nem régóta, csak a tanító el-távozása után, az utóbbi 2—3 évben szokásos. Azelőtt a tanulás az iskolában történt és valóban tanulást jelentett, mert — jóllehet a tanító nem szokott ott lenni — a tréfálkozásnak, a játéknak, sőt még a leányoknak sem nagyon adtak helyet. Karácsony előtti napokban, a „fellépés” idejének gyors közeledtével a próba az idén is visszakerült az iskolaépületbe, már csak azért is, mert azokon a tanító és a gyűjtés miatt én is részt vettem. E részvétel örökké színes és rendetlenül kavargó emlékként fog tudatomban maradni. A fiatalság színdarabelőadásra is készülvén, a terembe mások is bevetődtek s éppen úgy tréfálkoztak és csíntalankodtak, mint ahogy azt Orbánnénál teheték. A próbák kezdésének időpontja úgy-ahogy meg volt ugyan határozva, de senki sem vette komolyan, nem kérte számon. Valamelyik játékos általában mindig hiányzott, egyik-másik órákat késett, de az ünnepnapok előtti szorgos munkaidőben — s ráadásul nem is este, hanem napközben — ez nem is nagyon képzelhető másként. A szereplők végül is csak nagy nehezen kerültek elő, hogy a játszást meg lehessen kezdeni.

A próba a legutolsó alkalmat, karácsony szombatjának estéjét kivéve, amidőn utána rögtön el is indultak házalni, soha sem a játékhoz szükséges ruházatban történt. Egyik-másik mindig hozott ugyan egy-két ruhadarabot, kelléket, azt magára öltötte; illetőleg használta, azonban a szükséges holmi korántsem volt soha teljes.

A legutolsó próba karácsony szombatján, szürkületkor volt. A szereplők végre teljes jelmez- és kelléktárukkal vonultak fel, messze felülmúlva a tarkaságukról közléseik alapján előzőleg kialakított vé-

ütve agyon az időt. Ugyanezt teszik a fiatalok is: a leányok együtt fonnak s ilyen helyeken a legények szívesen lábatlankodnak. Orbán Jánosné háza annak idején azért volt kedvelt, mert egyrészt nagyleánya volt, másrészt özvegy lévén, nem volt férfi, aki jelenléte által a fiatalok zabolátlan jókedvét fékentrtsa.

leményt. Az utolsó pillanatban olyan ruhadarabok is előkerültek, amelyekről azelőtt szó sem esett, sőt váratlan ötlet folytán a királyok szénnel rajzolt bajuszt, szakállt kaptak s némelyik szereplő megnevésített vörös krep-papírt használt arca pirosítására. A hirtelen támadt gondolatok megvalósításáért egyszer egyik, máskor a másik rohant haza, ezt vagy azt elhozni, kiegészíteni.

A játék legelső bemutatása a tanító szobájában történt, már csak azért is, mert az iskola épületében, a tornác másik végén lakik. Figyelmes szemmel nézte őket, néhányszor közbeszólt, utolsókat símítva a mozgáson, beszéden, éneklésen, majd a kis csoport útjára indult.

A betlehemezők az iskolától megkezdve a magyar családokat sorjába veszik. Legelőször a paphoz mennek, a szomszédba. 1943-ig, a felszabadulásig a pap után a *Fenyves*, vagyis a bárói kastély következett. Kemény Béláékhoz mindig korán, szürkületkor kellett menni, mert ilyenkor rendezték a cselédségnek a karácsonyestet s külön számítottak a betlehemezők megérkezésére is. Estefelé Kemény Béláék eltávoztán hazulról, Kemény Gézáékhoz mentek vacsorázni. Arrafelémeket a csoport — ezúttal Kemény Gézáék tiszteletére — ismét felkereste őket. A Fenyves után a kerteken át a *Szērétura* felé veszik az irányt. Itt meglátogatják Szász Ferenc „tekintetes urat”, majd Ugron Jenő, „nagyságos” és Kovács Ferenc „tekintetes urakat”. Az utóbbi két öreg egy helyen lakik és ritkán lehet őket megtalálni, mert betegségeire vagy hasonlóra hivatkozva sem a betlehemezőket, sem a kántálókat, sem a húsvéti látogatókat nem bocsájtják be, sőt nem egyszer a kutyákat is elengedik, hogy senki se háborgathassa őket. Jobb híjján a cselédségnek szokták ilyenkor bemutatni a játékot a konyhában. A Szērétura után Ugron István „nagyságos úr” következik, majd innen a *batáron* át a *Kapus* felé mennek. A Kapuson a legtávolabb Székely József lakik; vagy nála kezdik és úgy jönnek visszafelé, a falu felé, olyankor, amikor rossz a viszonyuk a román legényekkel és a távolabbi helyeket sötétedés előtt meg akarják jární, hogy kötekedésre ne adódják alkalom, vagy a falu felől kezdik és úgy mennek kifelé. Amikor a Kapussal végeztek, a *falu végire*, utána a *román templom mellé* jönnek, onnan a kerteken át vissza oda, ahonnan elindultak: a Magyar-utcába. Ha idő van, átmennek a *Novaj völgyébe* is, ahol szintén lakik néhány magyar, főleg a báróék cselédsége. Minthogy az idén a báróékhoz nem mentek, éppen a *Novaj völgyében* kezdték a betlehemezést. Az egész út mintegy 15 km.

E meglehetősen hosszú házalás közben csak azok a családok maradnak ki, akik nagyon messze, a szétszórt falu legtávolabbi pontjain laknak; ilyen helyekre, jöllehet éjjel utánig szünet nélkül járnak,

lehetetlen eljutniok. E családok meglátogatására az idén sem kerülhetett sor, mégis nem kevesebb, mint 44 helyen kopogtattak. Egyetlen háznál történt, hogy jószándékuk hiábavalónak bizonyult: az ismételt ablakzörgetésre a gazda kiszólt, hogy menjenek tovább, mert kijön és ad nekik betlehemet. Nem szokatlan az sem, hogy egyik-másik család már alszik, amikor odaérnek. Legtöbbször felkelnek, de az is megtörténik, hogy a csoport nem akar a háziak terhére lenni s némi költögetési kísérletezés után odébbáll. Később alkalomadtán talán megemlítik nekik, hogy nem várták őket s nem mehettek be, azonban harag az ilyesből sohasem származik.

A hosszú gyaloglás és fárasztó szereplés miatt a vége felé a fiúk már halálosan fáradtak: játék közben, ha nem éppen rajtuk van a szereplés sora, szinte rávetik magukat a székre, vagy bármilyen ülő-alkalmatosságra.

A helybeli románok a betlehemezőket általában kedvelik, és várják, hogy hozzájuk is bekopogtassanak. Az idő rövidsége miatt ez természetesen szinte lehetetlen s így mindössze a jegyző, régebb a tanító és még néhány román család meglátogatásának ejthetik szerét, különösen azokénak, akik a magyarokkal baráti vagy rokonsági kapcsolatban vannak. Nem mindig ilyen baráti a viszony az utcán csatangoló *cotânganokkal*, román legénykéekkel. Ezek is kántálnak, házalanak, egy-egy utcasarkon megállanak és tréfálkoznak, veszekednek, rendszerint egy kissé kapatosak is. Nemcsak a betlehemezőkbe kötnék bele, hanem egymásba, a kántálóba, fiúkba és lányokba egyaránt, tréfásan és komolyan is. Különösen a falu román részeiben mozognak otthonosan, ezért a betlehemezők — amint említettük — úgy igyekeznek, hogy e falurészeket az elején, még szürkületkor járják meg.

E román fiúkat már maga a kíváncsiság a betlehemezők felé vonja. Megnézik és csudálják a furcsa ruházatukat; kíváncsiak a betlehemes ládára s annak tartalmára is, különösen régebben, amikor az még szépen fel volt díszítve és be volt rendezve. Néha feszültebb volt a légkör a lakosok közt valamilyen román-magyar ellentét idején, például a négy év alatt a határvillongásokkor s ilyenkor a karácsonyest jónak mutatkozott valami igazi vagy vélt sérelem megtorlására, visszafizetésére. Egyik évben — talán 1943-ban — a csendőrség meg is tiltotta a betlehemezést, azonban a fiúk nem törődtek vele s a hatóság elnézte engedetlenségüket. Valamelyik esztendőben — talán még 1940-ben — úgy akadtak össze, hogy a falu végén, a vizenyős rétnél kissé megállottak, a ládát a partra tették és csicsonkázni kezdtek. A román legényké is ott csicsonkázta, ebből támadt egy kis surlódás. Az idén meg azért kötöttek a románok beléjük, mert tévesen

azt hitték, hogy közöttük van az, akit valamilyen ok miatt keresnek és meg akarnak verni; egyiküknek a karját véletlenül meg is ütötték egy bottal. Megjegyzendő azonban, hogy a felsorolt és az ehhez hasonló esetek még soha sem vezettek komoly veszekedésre, verekedésre.

A csoportot mindenik háznál pálinkával, borral, kaláccsal, tésztával (soha sem étellel) kínálják. Egy darabig esznek is, míg torkig nem laknak, józanságukra azonban ügyelniök kell s megfigyelésem szerint ügyelnek is. Egy-egy helyen nem ülnek le, nem időznek sokat, legfeljebb — ha leány is akad a családban — egy-egy cigarettaszívásnyi időt engedélyeznek maguknak. A kínálgatáson kívül pénz is jár nekik; azt egy külön személy kezeli. Régi szokás szerint eddig a csoportot egy presbiter kísérte, aki egyrészt a pénzt szedegette, másrészt a fiúkat védte az esetleg előadódható utcai kellemetlenségek-től. A tanító eltávozása utáni években ezen a területen is megindult az önállósulás folyamata: a csoport a presbiterben többé nem az idősebb védőt, hanem a felülről kinevezett ellenőrzőt látta, s a legutolsó három évben e felügyelet alól magát felszabadította. Helyét egy magukfajta legény, az idén Székely Mihály foglalta el. A pénzkezelés mindeddig adminisztrációtól függetlenül történt, legutóbb azonban némileg módosult: Székely a tanítótól egy ív papírt kapott, amelyikre az elszámolás megkönnyítése végett a családfő mindenik háznál ráírta a nevét és az adott összeget.¹⁵ Az idén a 43 meglátogatott család között (amint fennebb megjegyeztük, a 44-ből egyetlen helyen nem engedték be őket) egy sem akadt, amelyik pénzt ne adott volna: legkevesebb 500, legtöbb 8.000 — összesen 67.000 lejt.

JÁTEKOSOK, SZEREPEK

A pusztakamarási betlehemes játéknak nyolc szereplője van, akik a kézirat élén levő felsorolás szerint a következők: *Heródes* (ritkán *Heródes király*), *Gáspár király*, *jutár* (több vélemény szerint régebben *birnök*), *Szentjózsef*, *első angyal*, *második angyal*, *öreg pásztor* és *fiatal pásztor*. Az öreg helyett néha *első pásztor*, a fiatal helyett *második pásztor* elnevezés is járja.

Ismerkedjünk meg legelőször a játékosokkal, mert e fáradozás a kis csoport belső életének és szervezkedésének megértéséhez is hozzásegít, éppen az utolsó öt karácsony idején, akkor, amidőn a tanítónak és feleségének válogató ízlése már nem érvényesülhetett.

¹⁵ E lista Sütő István-féle másolatát lásd az Erdélyi Népi Levéltárban.

Heródes szerepét Kutas Ferenc¹⁶ játszotta. 1940-ben, a faluból való eltávozása előtt választotta a tanító felesége. Akkor a fiatal pásztor szerepét alakította. 1941-ben szintén, 1942-ben öreg pásztor, 1943–44-ben Gáspár volt.

Nem ennyire régi játékos Benkő János, Gáspár szerepének alakítója. 1943 és 1944 karácsonyán Szentjózsef volt. A többi játékos választotta be, mert 1943 karácsonyára a régi Szentjózsef elkerült a faluból s szükség volt a pótlására.—

A futár Molnár Sándor, aki szintén 1940 karácsonyán játszott először. Őt is a tanítónő választotta, jó hangjáért. 1940–41–42-ben angyal, most és 1944-ben futár volt.

Kozma Ferenc 1943 karácsonyától kezdve Szentjózsef. A többiekkel való barátsága révén került a játékosok közé.

Kutas Miklós, az egyik angyal, már 1943-ban ugyanezt a szerepet játszotta. A fiúk választották maguk közé, mert jó hangja volt. 1944 karácsonyán otthon kellett maradnia, mert fájt a lába. A másik angyal, Nyerges István, csak ebben az évben került a társaságba. Bekerülése nem érdektelen: a betlehemezők szabadulni akartak a fiatalabb játékosoktól, kettőt menesztettek, azok egyike helyett választották Nyergest.

Járai Péter, az öreg pásztor, szintén most játszik először. Baráti kapcsolatai segítettek a csoportba. Tamási Ferenc, a fiatal pásztor, Kutashoz hasonlóan egy kikerült fiatalabb játékos pótol, először ez évben. Elbeszélése szerint poharazgatás, mulatozás közben emelkedett annyira a hangulat, hogy a többiek őt is maguk közé hívták.

A Sütő-testvérek ugyan már nem szerepelnek, de a betlehemezésnek némelyik felsorolthoz hasonlóan régi tagjai s a játéknak ma is mozgatói. Sütő Istvánt 1940-ben választotta a tanítónő. Akkor és 1941-ben angyal volt. 1942-ben más szerepet akart játszani, társai nem engedték, s ezért mérgében kimaradt. 1943-ban szintén angyal. 1944-ben az iskolából, Enyedről való hazatértekor még a legnagyobb fejtelenséget, készülétlenséget találta. A csoport élére állt, néhány nap alatt elkészültek, ekkor már Heródes személyét alakította. Amidőn az idén Kolozsvárról, az iskolából hazajött, a csoport szinte teljesen készen állott: nem kért és nem vállalt szerepet, mert nem akarta, hogy miatta bármelyik játékos is kikerüljön, azonban az előkészí-

¹⁶ A játékosok életrajzi adatait (hangsúlyozom, csak azokat, amelyek tárgyunkkal kapcsolatosan használhatók, azokból valamilyen tanulságot vonhatunk le) alább összesítve közlöm. Itt általánosságban csak annyit, hogy a gyermekek szülei közül (apát és anyát is ideszámítva) mindössze négy a jövevény, a többi helybeli. Az apák között egy gépész, egy kocsis, és négy földműves van, vagyis az első kivéve a falu társadalmi rendjében a középszerű réteget képviselik.

tésben most is résztvett. Bátyja, András, már 1939-ben öreg pásztor volt. 1940-ben Enyeden tanulván, későn érkezett karácsonykor haza s akkor szerepet nem vállalt. 1941-ben Gáspár volt, mert Rózsa Miklós, az azelőtti Gáspár, átjött Északerdélybe. 1942-ben Heródes lett, mert Lukács József is Északerdélybe távozott. Később nem szerepelt ugyan, de, mint már előbb is érintettük, a betlehemezésnek az utóbbi öt évben mindig egyik mozgatója, a fiúk vezetője és tanácsadója maradt.

E néhány felsorolt névben és adatban több érdekes jelenség mutatkozik:

Mindenekelőtt a kicsinyek, a fiatalabbak kizárását említsük. Amint már tudjuk, a játékosok kiválasztása egykor a tanító és tanítónő feladata volt s legutoljára e jogukat 1940-ben érvényesítették. 1940-től kezdve hiányzott az a kiválasztó, mozgató erő, amely — a fiúk szemszögéből nézve — szinte paranasszóra válogatta a szereplőket. Az akkori játékosok a betlehemezést e mozgató erő híjján is tovább folytatták, azonban az iskolából kikerülvén, helyüket nem adták át a következő iskolás nemzedéknek, hanem a szokást magukhoz öregítették. Évek multával a betlehemező iskolásgyermekek betlehemező legényekké váltak, az iskola megszűnt utánpótlási és felfrissülési alap lenni. Ami kezdetben az „öregedéssel” járó állapot és ennek eredménye volt, az később tudatosan megindított és végrehajtott folyamatá vált: a maguknál fiatalabbakat, akik a csoportban ezután is az iskolás nemzedéket képviselték volna, egymásután kizárták. Mindez természetesen távolról sem az iskola iránti ellenszenvből történt s nem is volt ilyen tudatos és célzatos, mint ahogy jellemeztem, de az eredmény mégis ez, mert a növekedés szükségszerűen egyet jelent az iskolából való kikerüléssel s az iskolából kikerült legény barátait elsősorban szintén az iskolából kikerültek, s nem az iskolások között leli fel.

A csoportból való kikerülésnek e céltudatos módon kívül számos más útja is van. Megtörténik, hogy valamelyik szülő a román legényekkel esetleg előfordulható összetűzések miatt nem meri elengedni a fiát. Azok is kimaradnak, akik karácsony előtti hetekben a falutól távol vannak, csak későn érkeznek vissza, valamint azok, akik messze künn a határban laknak s többé nem akarják vállalni a begyaloglással járó kényelmetlenséget, ami — gondoljunk a sok próbára és együttlétre — valóban terhes.

A csoportba való bekerülésben — amint már fennebb is észre lehetett venni — különben is van némi esetlegesség. Ezt az esetlegességet a baráti kapcsolat, a fonószerű próbákon való együttlét és viselkedés, egy-egy poharazgatás és ellágyulás könnyen képviselheti. A próbákon kívüli előkészületek: a ruhatár számbavétele, a kellékek faricskálása, díszítése, a ládikó javítása is mind olyan alkalmak,

amelyek az együvé tartozást elmélyítik. Ilyenkor összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetben vannak a faluban lakók, mint a határbeliek. Utóbbiak szinte nem is vesznek tudomást a bent történekről, a szomszédsági közelségben élő fiatalság életébe akarva is nehezen kapcsolódhatnak be, s még ha azelőtt betlehemeztek is, lassacskán lemaradoznak, kikopnak.

Végezetül nem ritka az olyan eset sem, amikor szükségszerűen új szereplőt kell választani. Nemcsak a kizárt fiatalok pótlásakor történik ez, hanem egyik-másik legényt életsorsa egészen kiszakítja a környezetéből. Apró nézeteltérések, összekoccanások is előfordulnak. Sütő Gergelyt például egyszer megverte a bátyja. Nem tudván a nagyobbak visszaütni, kimaradt a csoportból: tehetetlenségében így akart bosszút állani. Az ilyen és hasonló esetek rendszerint jó néhány nappal karácsony előtt történnek s így az új szereplő bevonása nem okoz nehézségeket.

Megjegyzendő, hogy a csoportból való kikerülést senki sem érzi különösebb veszteségnek. A játékosokban nem tudatos a játszás célja, értelme (határozatlan játéktisztelő nyilatkozatot csak Kozma Ferenc-től hallottam, igaz viszont, hogy ő a többiek nevében is beszélt), de megfigyelésem szerint még a tudatosodás sem jelenthetne el nem szakítható, összefogó erőt. Anyagiak sem buzdítják a szereplőket, hiszen a bevétel az egyházé. Ha valaki nagyon hagyománykedvelő lenne, vígasztalását a kántálásban keresheti: a két szokás egyidejűsége miatt egyszerre úgyis csak az egyikben lehet részt vállalni s ez utóbbi ráadásul sokkalta kedélyesebb és hangulatosabb, mint a betlehemezés.

A felsoroltak csak a szereplők, nem a szerepek cserélődései, láttuk azonban, hogy a játékosok a szerepeket is cserélgetik, egyik évben ezt, a másikban egy más szerepet alakítva. Itt következik az az érdekes törvényszerűség, amelynek párhuzamai a hagyomány sok területén fellelhetők ugyan, de a betlehemezésben Erdélyben tudomásom szerint mindeztideig ismeretlen: a játék szereplői bizonyos rangsorba vannak állítva s a szerepek cserélgetése e rangsor mentén történik. A ranglétrán lefelé nincs út, felfelé annál könnyebben: ha egy felső fokon levő szereplő kiesik, mindenki előbb lép, néha nem is egy, hanem több fokkal. Ez a mozgás nem történik természetesen gépszerű pontossággal s így igen gyakori, hogy némelyik szereplő hosszabb ideig ugyanazt a szerepet alakítja, jóllehet közben mások esetleg többször is előléptek.¹⁷

¹⁷ Alább példaként három játékos előbbjutását mutatom be, ismét hangsúlyozva, hogy fordított eset, vagyis rangosabb után kevésbé rangos szerep válalása még egyetlen alkalommal sem történt:

Mi a feltétele annak, hogy valaki a ranglétrán akadálytalanul és gyorsan felfelé haladjon? Megfigyelésem szerint kétségtelenül az értelmesség, illetőleg ennek egyik kézzelfogható fokmérője, az iskolai végzettség.¹⁸ Az értelmi kiválóság fokozatai a csoportban annyira tudatosak, hogy közlésük szerint a legrövidebb szerepet mindig a legbutább kapja.¹⁹ De vannak a felsőbbrendűségi érzésnek szemmel-

¹⁸ E tétel igazolására álljon itt az alábbi táblázat, amely világosan mutatja, hogy minél lejjebb szállunk a ranglétrán, annál alacsonyabb a szereplők iskolai végzettsége. A harmadik rovatban feltüntettem a játékosok születési évét és életkorát is, annak bizonyítására, hogy a csoportban elfoglalt ranghoz, méltósághoz az életkornak legtávolabbról sincs semmi köze.

Szerep és játékos	Iskolai végzettség	Születési év és életkor
Sütő András	6 gimnázium	1927: 19
Sütő István	5 tanítóképző	1928: 18
Heródes, Kutas Ferenc	2 tanítóképző	1928: 18
Gáspár király, Benkő János	6 elemi	1928: 18
futár, Molnár Sándor	7 elemi	1929: 17
Szentjózsef, Kozma Ferenc	2 gazdasági	1927: 19
első angyal, Kutas Miklós	6 elemi	1930: 16
második angyal, Nyerges István	4 elemi	1928: 18
öreg pásztor, Járai Péter	2 elemi	1928: 18
fiatal pásztor, Tamási Ferenc	1 elemi	1927: 19

¹⁹ Ezt az állítást szinte szemmel láthatóan igazolja Tamási Ferenc fiatal pásztor személye, aki bár valamennyi között a legidősebb, mégis a legjelentéktelenebb szerepet kapta. E tényhez még egy kis érdekes megfigyelést is kapcsolhatok: ő volt az egyetlen, aki nem tudta megmondani (saját szavával élve: elfelejtette) születése hónapját és napját.

látható eredményei is: a betlehemes ládát soha sem cipeli Heródes vagy Gáspár; az angyalok, a pásztorok és Szentjózsef szoktak összeveszni miatta. Az angyalok sokszor annyira felmérgeződnek, hogy a meglehetősen nehéz faalkotmányt az út közepére teszik és azzal fenyegetőznek, hogy egy lépést se mennek tovább, ha nem segítik őket. Ilyenkor senki sem gondol arra, hogy a segítő a két említett is lehetne. De Heródes és Gáspár is megtalálja a civódásra az okot: a báróék csak egy jó kardot és ruhát szoktak adni, ami némi vita után végül is mindig Heródesé szokott lenni. Csakugyan ő a legelső a csoportban, hiszen szerepe is a leghosszabb és a legfontosabb; ő a legtekintélyesebb, a „főszereplő“, ő van a játék középpontjában; ő képviseli és személyesíti meg a betlehemezőket, vele állanak szóba az urak s bárki, akit a csoport dolgai érdekelnek.

Az arravalóság megállapításakor némi nehézséget az angyalok kiválasztása is szokott okozni. Az a megoldandó feladat, hogy *találjanak*, vagyis termetre, hangra és egyéb külső-belső tulajdonságra hasonlítsanak, egyformák legyenek. E kérdés elég sok megbeszélést, néha még vizályt is eredményez. Régtől fogva gondolnak arra is a fiúk, hogy az angyalok szerepét leányoknak kellene alakítani, azonban az éjtszakai házalásra s az ezzel járó kimerítő gyaloglásra a leányok nem alkalmasak.

Nemcsak az angyalokkal szemben támaszt a betlehemi közösség kívánalmakat, hiszen a rangsor természetéből következik, hogy mindenik szereplőnek kell bizonyos erényekkel ékeskednie, még ha azok nem is határozhatók meg szabatosan. Csak egyre emlékeztetünk: inkább engedték, hogy Sütő István 1942-ben a játékból kimaradjon, mintsem a többség akarata ellenére ne angyali szerepet alakítson. Sőt, a dacos távolmaradása utáni esztendőben is angyal maradt s csak 1944-ben lett — egészen rendkívüli körülmények folytán — Heródes.

Vessünk végezetül egy pillantást az időben visszafelé és tisztázzuk a betlehemezés szereplőinek életkorát, s azt, hogy miként kerülhetett a játék a fiatalok kezére. A tanító szerint csak az első években, a szokás kialakulatlanságára való tekintettel betlehemeztek az idősebbek, az adatok azonban egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a szerepcseré az 1939—40-es években történt. Erdemes tudnunk azt is, hogy e régi, felnőtt betlehemezők leginkább az iparos-félékből, mesterekből, tehát a falu tanultabb, iskolázottabb, világlátottabb s számszerűleg természetesen igen vékony rétegeből verődtek össze. Pusztakamarási tárgyú, idézett tanulmányomban kézzelfoghatóbban is rámutattam, hogy e réteg a falu fejlődő, újító részét képviseli, még pedig nem egyszer annyira szembetűnően, hogy törekvésük és életstílusuk szinte a faluközösség ellenszenvével, megvetésével találkozik.

Szokatlannak látszik, hogy éppen ez a hagyományokat megvető réteg volt a betlehemezés felkarolója, azonban ennek a sajátságosnak hihető pusztakamarási jelenségnek igen könnyen magyarázatát lehet adni. A szokás meghonosodásának és meggyökeresedésének idején a betlehemezés még korántsem volt hagyomány s egyáltalán nem volt rangosabb megmozdulás egy műkedvelő előadásnál. Megszervezése és sikeres végrehajtása is pontosan ugyanazokat a fázisokat igényelte, mint a műkedvelés. Az előadások, komolyabbrendű táncos, vígadózások, bállok lelke ma is a tanító s egy-két olyan megleltkorú, tanultabb férfi, aki erkölcsi és anyagi feddhetetlenség szempontjából egyaránt elég biztosíték a falu számára s nem utolsó sorban vállalja a rendezéssel, mozgatással járó törődést és felelősséget. Ugyanez volt a helyzet a betlehemezés meghonosításának idejében, s hosszú időnek kellett eltelnie, amíg az évenként ismétlődő szokásból hagyomány lett s az idős, hagyományteremtő réteget felválthatta egy kötetlenebb, fegyelmezetlenebb, de már a betlehemezés ismeretében és tiszteletében felnövekedett gyermekcsoport.²⁰

Az 1939—40-es évek nagy fordulatot jelentenek a falu művelődési életében s úgy látom, hogy szinte szemléltetően bizonyítják a világpolitikai és gazdasági helyzetnek a falu szellemi életére gyakorolt döntő hatását. Az történt ugyanis, hogy a színjátszás, bálnézés, betlehemezés s általában valamennyi közösségi megmozdulás kezdeményezése szinte máról-holnapra kihullott a felnőttek kezéből és az idősebb iskolások kötelességévé vált. Az ok — mindenki így véli és mondja, tehát igaznak kell lennie — az a kézzelfoghatólag fel nem mérhető nyugtalanság, bizonytalanság és nem utolsó sorban letargia, amelyet a napirenden levő, idegtépő erdélyi kérdés, a közelgő háború egyre jobban fenyegető rémsége s a gazdasági viszonyok rohamos rosszabbodása eredményezett. Nem tudhatjuk pontosan, hogy azelőtt a tanítónak mi volt a hatásköre, de ezekben az években következett az ő igazi korszaka: az iskolásgyermekek tulajdonává lett betlehemezésnek ő volt a legfőbb irányítója, a szereplők kiválasztója. A bécsi döntés után eltávozván, szerepe teljesen megszűnt s a játék

²⁰ Gyűjtéseim közben még sohasem tapasztaltam, hogy valamely hagyomány korával — ha az meghaladja saját életkorát — bármelyik fiatalabbrendű s magasabb iskolát nem végzett legény vagy leány tisztában lett volna. Ami emlékeztének határán túl van, az számára mind ősi s az ősiség esetleges kezdőpontja, időtartama egyáltalán nem érdekli. Legjobb helyi példa erre idézett tanulmányomban éppen a gólyatánc esete. A fiatalabbrendű kamarásiak úgy tudják, hogy e tánc a közeli Báldról került be. Az öregek felvilágosítanak, hogy éppen fordítva: a tánc Kamarásról került az 1920-as években Báldra. Kamaráson később kipusztult, Báldon megmaradt s két évtized múlva, 1940—41-ben a bálldiak mint sajátjukat hozták vissza Kamarásra.

történetében ekkor következett az a harmadik, önállósulási korszak, amelyet már ismerünk. Most, újbóli visszatérésekor kezdődik rövid negyed évszázad alatt immár a negyedik időszak.

JELMEZEK, KELLÉKEK

A betlehemezés komolyságát s a falu hagyományvilágában elfoglalt fontos vagy jelentéktelen helyét nem egyszer a jelmezek és kellékek milyensége tükrözi. Pénzkéregetésre berendezkedett, kolduló gyermeksoportnak rendszerint a felszerelése is hevenyészett, ezzel szemben néhol olyan betlehemezőket ismerünk, akik valósággal nemzedékről-nemzedékre örökítik a jelmezek vagy kellékek egy-egy komolyabb darabját. Ilyen tekintetben a nem nagymultú pusztakamarási játékcsoport valahol középen áll: jelmeztáruk alkalmoszerűen előkerülő, nagyon kétes értékű ruhagyűjtemény, kellékeik azonban valamivel komolyabbak s előállításuk némi időt és odaadó türelmet igényel.

Heródes közönséges viselő ruhájában van, erre egy viharvert, eredetileg sötétkék pongyolát ölt. E női ruhadarab természetére kicsi, csak lábszárközépig ér, két ujjá még könyökig se. A gombok rég hiányoznak róla, egy biztosítótű helyettesíti szerepüket. Széle mindenütt — alul, elől és az ujjak végén — tenyérszerű széles apróvirágos-mintás anyaggal van beszegve. Természetesen a bárói ruhatárból való, egész esztendőben az iskola ládjában őrzik.

A *korona* Kutas Ferenc házi gyártmánya, nem is olyan régi munka. Nyolcágú durva karton-készítmény, dróttal összefűzve, csúcsai arany angyalhajjal körítve. Függetlenül barnás-szürkés festékekkel van csíkozva, azonban ez az alapszín egészen eltűnik a számos háromszögű és négyszögű zöld, sárga, piros és rózsaszín krep-papírdarabok és sávok alatt, amelyekkel tele van ragasztva. Elején, a homlok feletti csúcson szabványos bolti dísz: virágbokréta-utánzat stearin-gömböcskékből, amelyek drótszárakon helyezkednek el, ezüst angyalhajjal és egy zöld levéllel tarkítva. E bokréta alatt, szintén a koronán, egy másik dísz, ez már házi: két művirág krep-papírból, zöld szárral, lila szírmokkal, fehér magházzal. — Előttünk van egy régebbi korona is, Lukács József mechanikus készítette még 1936—38-ban, amikor Heródes volt. Csak részleteiben különbözik a maitól: tizenkét csúcsa van s a ráragasztott sötétkék, ezüst és arany körök, négyszögek szabályosabbak, s így valamivel ízlésesebb jelleget kölcsönöznek a koronának is.

Heródes kardja kicsi gyermekkard; ez szintén bárói hagyatéék.

Gáspár király koronája kilenc ágú, különben a Heródeséhez

hasonló. A kardja szabályos vívókard, csak a hegye van eltörve. Eredetileg a báróéké lehetett, de Benkő János a háború átvonulása után a Fenyvesben találta, azóta sajátjának tekinti. Az öltözet ugyan csak bárói hagyaték: piros pongyola apró, világos virágokkal. Szintén nagyon szűk és kicsi, térden alig ér valamivel lejjebb, ujjja is csak az alsó kar közepéig. A dereka gombok híjján vékony nadrágtartó szíjjal van átkötve, alkalomadtán ebbe tűzi a vívókardot.

Mind Gáspár, mind Heródes arcát szénnel mázolt szakáll és bajusz ékíti; a Heródesét a játékban való elsőséghez méltóan kissé nagyobb, tekintélyesebb, mint a Gáspárét.

A futár a múlt évben fehér alapú, piros pettyes, lábszárközépig érő pongyolát viselt. A pettyek akkorák voltak rajta, hogy a fehér és piros színhatás kb. egyforma volt. Az idénre a pongyola elveszett, de került helyette a bábaasszonytól egy fehér ruha: elképesztően rongyos, elől hiányzanak róla a gombok, ujjai is csak félhosszúak.

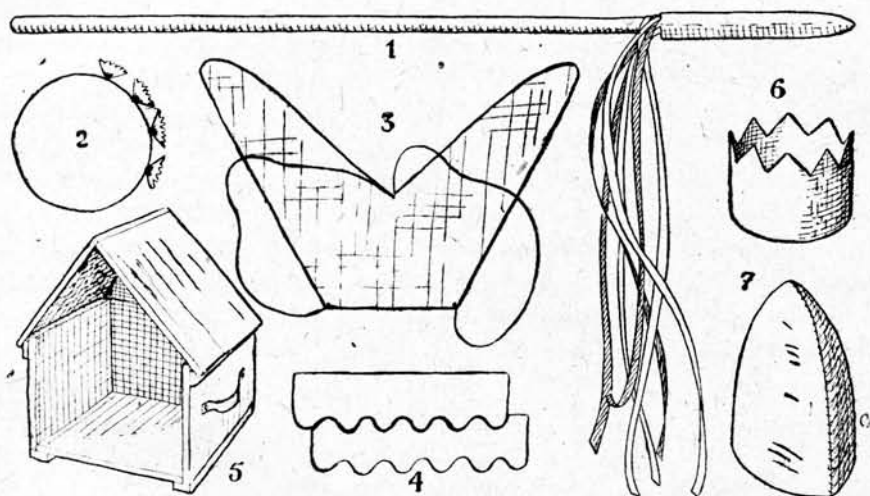
A *futársapka* — Sütő András szerint régebbi neve *csáko* volt — két darab csomagolópapírból van varrógéppel összevarrva, piros krep-papírral bevonva. E püspöksüveget a futár évek óta a püspöki szokástól eltérően hordozta, úgy, hogy a két varrás elől és hátul, a homloka és tarkója fölé került. Most, a legutolsó próbán figyelmeztette a tanító s ettől kezdve a varrásokat oldalt viseli.

A *futárbot* szintén Molnár Sándor házi gyártmánya. 1943-ban készítette az elsőt, betlehemezés után azonban berugtak és eltörték, vagy talán ellopta valaki, de az is lehet, hogy év közben az iskolában kallódott el. Amit 1944-ben faragott, azt túlságosan durvának találta, többé nem használja. A mostani, legújabb, mintegy embermagasságnyi, alul botszerűen gömbölyű, felül kétélű lándzsaállé van kiképezve. Az él alá, ahol fogják, egy csomó fehér, világoskék, rózsaszín és tarka szalag van felerősítve, a szalagok között jobb híjján szalaghoz hasonló krep-papírsávok. Hosszúságuk egy méter, vagy még annál is több. A szalagok felerősítési helyére egy kis csengőt is akasztottak: a csengő és a szalagok a futárbot fogását célszerűtlenné teszik, a futárnak mindig az élet kell megmarkolnia.

Szentjózsef a református lelkész viseltes fekete palástját ölti magára, fejére közönséges kalapot tesz, kezében egy egyszerű, mellegérő botot szorongat. Néhányan emlékeznek, hogy régebb palást helyett egy terítőt, kendőt borított magára. Volt olyan idő is, amidőn kalap helyett a fején egy harisnyaszárból készült sapkafélét viselt. Neki is szénnel rajzolt bajuszkája, szakállja van.

Az angyalok közül a Kutas Miklós ruházatát vesszük szemügyre. A báróéktól kapott hosszú, fehér hálóinget viseli, amit övvel szorít.

magához. A fején *koszorú*, amit a huga, Erzsike csinált: egy fehér krep-papírral bevont drótkarika (e papírbevonást most rózsaszínűre cserélték), erre elől, a homlok felett négy rózsaszínű, zöld magházú művirág van erősítve, szintén krep-papírból. Az angyalok természetesen a kucsmát is magukkal hordják: játék közben, a szobában, a kezükben tartják, de az utcán a koszorú helyett a fejükre teszik, hogy meg ne fázzanak. A *szárnyak* meglehetősen régiiek, egykor az iskolásgyermekek csinálták. Alapjuk drótváz, ez barna csomagolópapírral van borítva. Erre ragasztódtak a fehér krep-papírtollak, de nem egyenként, hanem soronként, rétegenként. A két szárny egy

1. Futárbot. 2. Az angyal koszorúja. 3. Angyalszárnyak. 4. A tollak felerősítése az angyalszárnyakra. 5. Betlehemes láda. 6. Heródes koronája. 7. Futársapka.

darabban van, madzaggal erősítik a vállra. A két madzagba olyan képpen szokás bebujtatni a karokat, mint a hátizsák szíjjaiba.

A csoport egyik legfontosabb s méreteiben is a leghatalmasabb kelléke a *betlehemes láda*. A kéziratban *ládikó* néven szerepel, de az élőnyelvben egyszerűen *láda*, sőt *betlehem* alakban is él. Egészen durva, gyalulatlan deszkából van összetákolva, fehér és sötétkék csomagolópapírral bevonva. A deszkák vastagsága miatt szokatlanul nehéz, de régebb még nehezebb lehetett: talán négy évvel ezelőtt, 1941-ben alakították át Sütő Istvánék kisebbre, az eredetinek szinte a felére.²¹ A ládacipelés miatti civódást már láttuk; ehhez még hozzátehetjük,

²¹ Méretei cm-ekben számítva a következők: alapjának szélessége 45, mélysége 30; a láda magassága a tető ereszéig 35, a tető magassága 45 cm.

hogy az idén külön egy legény vállalkozott segítségnek. Botját a betlehemes láda teteje alatt átdugta, az egészszet a vállára vette s ilyen, nem éppen szertartásos módon hordozta — az angyalok nem kis öröme — egyik helyről a másikra. A láda oldalára különben két bőrből készített fogó van szegezve; ezt fogják, amikor kézben hordozzák.

A láda belső hátulso falára barna festékkel négy jegenyefa és egy gerendákból összerótt csűr-féle (istálló) van mázolva. Egyik sarokba egy közismert, üzletben vásárolt, papírból készített színes nyomású szent családot helyeztek, ami bolti áruként, Kolozsvárról, a tanítóné közvetítésével került a faluba. Régebb nem volt szükség erre az üzleti gyártmányra, mert a láda közepére csinos kis X lábú jászolt állítottak, beléje porcellánjézuskát, köréje szamarat, báránycákát. E kis figurák évek folyamán elkallódtak²² s most csak a gyertya szomorkodik helyükön. Az idén csak egyet, régebb mindig kettőt gyújtottak a láda közepén. A karácsonyi ünnepség karácsonyfáján (az idén ez az ünnepség elmaradt, talán azért, mert a tanító az ünnepek előtt csak néhány nappal tért vissza s így nem volt, aki előkészítse) mindig maradt annyi gyertya, amennyi kellett, most azonban ezt is boltban vásárolták. Sármáson vettek négyet, 1500 lejért darabját. A szükséges összeget valamelyikük a gyűjtendő bevétel terhére előlegezte.

A gyertya a lądában természetesen csak akkor ég, amikor valamelyik házban vannak. Az ajtó előtt, a tornácban szokták meggyújtani, mialatt benn a futár mondókáját mondja.

Az öreg pásztor öltözete rogyos *bunda*, kölesön kapta, térden alul fityeg. Alatta rendes viselős ruha és cipő. Kezében melligéző bot, ennek felső végére egy ágyláb tetejéről való fagömb van erősítve. Játék közben egy bárányt kellene a betlehemes lądába, Jézuska lábai elé, helyeznie. E célra bárány híjján bárányborsapkáját használja, de régebb egy valódi báránybőr tette ugyanazt a szolgálatot.

A fiatal pásztor bundája egészen hosszú, a földet éri. Kucsmája is magasabb az öregénél. Kezében közönséges barna, melligéző pálca. Játék folyamán a megfelelő időben sajtot ad a kis Jézusnak. A sajt egy kerek dobozka (kiesi, mert nagyobb nem fér a zsebébe, de régebb nagyobbat is használtak), ez fehér krep-papírral van bevonva. Volt idő, amidőn külön a betlehemezés céljaira egy kis kerek sajtot készítettek s ezt használta a fiatal pásztor kézi kellékül.

²² E porcellánfigurás kamarási betlehemezés egy, a gyermek lelkivilágára jellemző mozzanatát elevenítette fel egyik cikkében Sütő András: Falusi karácsony: Világosság, 1945. dec. 25. II. évf. 282. sz. 6.

Szász Istvántól is megtudakoljuk a csoport jelmezeinek és kellékeinek az ügyét, mert ő több, mint egy évtizeddel ezelőtt, 1933-ban vagy 1934-ben²³ játszotta a futár szerepét. Semmi fontos különbséget nem tud elősorolni: a játékosok külső megjelenésükben ez idő alatt úgyszólván semmit sem változtak.

Említsük meg utolsónak az iskola ládáját, mert némi tájékozódást nyerünk ezen a réven a jelmezek és kellékek díszítését illetőleg. A fiatalok az emlékezés fonalán Balázs nénihez (csak ezt a nevet tudják) vezérelnek, aki — van már annak vagy tíz éve is — a palotához tartozó valamiféle öregasszony volt. Azzal tette magát nevezetessé, hogy az iskolásgyermekekkel állandóan foglalkozott, s így egyebek mellett egymást érték a faluban a színelőadások. Volt egy, amelyikben angyalok szerepeltek: ezeknek készültek az angyalszárnyak. Volt egy másik, amelyikben törpék: ezeknek a süvege lett később a futár csákója. De készítettek és használtak a nagy szereplési láz idején mást is: művirágokat, sok apró lim-lomot és díszet. Ezek évek folyamán egyre halmozódtak az iskola ládájában. Karácsonyonként, amikor a betlehemezés következik, mindig szokás válogatni belőlük; fogynak is szép lassan, mert nem mindent raknak vissza a fiúk, amit kiszedtek, a ládában azonban még most is sok minden van s hosszú évekig öröksége lehet az eljövendő játékosoknak. A krepapír mértéktelen divatjának titkát mindenesetre az iskola öreg ládája őrzi.

A BETLEHEMES JATEK SZÖVEGE

Alább következik a pusztakamarási betlehemes játék szövege: amint első pillanatra is látszik, a „hagyományos”-tól meglehetősen eltérő módon.

Mindenekelőtt Hont Ferenc alapvető művére kell emlékeztetnünk, aki megkísérelvén összefoglalni a régi magyar színjátszásra vonatkozó ismereteinket, rámutat színjátékszerű népszokásaink gyűjtésének eddigi pótolhatatlan hiányaira: „Az élő források által kínált gazdag anyag nincs összegyűjtve és nincs rendszerezve. Színjátéktudományi szempontból megfigyelt, a lehetőséghez képest teljesen lejegyzett,

²³ Szász István szereplésének időpontját a következő kronológiai észtorna alapján találta meg: 1930-ban leszerelt, 1931-ben született az első gyermeke, 1932-ben a második, s utána, tehát 1933-ban, vagy 34-ben játszotta a futár szerepét. Különbösen az ő személye ismét gyengíti a tanító állítását, vagyis az iskolásgyermekek következetes szerepeltetését: ezelőtt mindössze tíz évvel, mint futár, már kétgyermekes családapa volt.

pontosan leírt, vagy más úton helyesen lerögzített színjátékszerű népszokásunk pedig egyetlen egy sincs. Gyűjtőink ugyanis csupán a szöveg, esetleg a dallamok, szerencsésebb esetben a kellékek, ruhák, és a játékcselekmény vonalának lejegyzésére szorítkoztak. Az egyéb játékmozzanatok, mimika, gesztus, hangszín, hangsúly, tempó, ritmus, mozgásjelleg és irány, stílussajátságok, stb. legalább megközelítő jelölése nélkül a leírás a színjátékkutató számára annyit jelent, mint a zenetörténésznek a dallam nélkül lejegyzett énekszöveg. A teljességre törekvő gyűjtőnek benyomásait egy pontosan szerkesztett rendezőpéldányhoz hasonlóan kell lerögzítenie, és az így nyert képet, ha mód van rá, rajzokkal, hanglemezfelvételekkel, álló- és mozgófényképekkel kell kiegészítenie. De ki kell terjeszkedni a színtér, környezet és az előkészületek leírására, a játék alkalmának, céljának, funkciójának megjelölésére, a játsszók és a nézők korának, foglalkozásának, életkörülményeinek és különösen magatartásának mélyebb vizsgálatára s végül a megfigyelt jelenségek összefüggésrendszerének feltárására is".²¹

Hont kívánságait bátran a színjátékszerű szokások gyűjtésének, feldolgozásának kátéjává tehetjük, ugyanakkor azonban csodálkozunk is, mert tudomásunk szerint sem Hont, sem a színjátéktudomány módszerét és célkitűzéseit már kezdettől fogva ismerő társai nem közölték egyetlen példáját sem az eddigitől eltérő, kielégítőbb gyűjtésnek. Szégyenünkre ne váljék, ilyen feldolgozásban nemcsak a magyar néprajztudomány szűkölködik, hanem valamennyi; a világirodalomból Hont is csak egyetlen úttörő példára tud hivatkozni.²²

Távol állunk még attól, hogy módszerünkkel bár csak meg is közelítsük a Hont-felállította kívánalmakat. A pontosan szerkesztett rendezői példány különben is elsősorban a színjátéktudománynak, s nem egészen bizonyos, hogy a néprajznak is eszménye lehet, bár elismerjük, sőt nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a drámai néphagyományok eddigi kutatói éppen a hagyomány játéki mivoltára nem voltak tekintettel, s például a betlehemezésben semmivel sem tudtak több, sajátosabb s e hagyomány játéki jellegének inkább megfelelő problémát felfedezni, mint egy népdalban vagy egy húsvéti öntöző versikében. Ha elolvassuk valamelyik kiváló, tudományszakjának minden nyugateurópai áramlatával tisztában levő néprajzosunk betlehemes-közlését, akkor azt az Orbán Balázs immár több, mint

²¹ Hont Ferenc, Az eltűnt magyar színjáték. Hivatásos színjátszásunk a honfoglalástól a mohácsi vészig. Bp., 1940. 12–13.

²² Pachomuska, népi színjáték. S. Pisarev és S. Soulovics rendezőpéldányszerű lejegyzése az Iskusstvo Severa (Észak művészete) c. kiadványban. Erdélyben e műnek nem tudtam nyomára akadni.

félévszázados közlésével²⁶ összehasonlítva, úgyszólván semmi jelentős eltérést nem fogunk tapasztalni. Ami még szomorúbb: alig láttunk közben olyan törekvést, amely — ha sikertelenül is — bár az igyekezetét csillantotta volna meg az új kutatási lehetőségeknek. Éppen a színjátéktudománynak kellene ez esetben kezdeményeznie, hogy módszereivel (mint arra a társadalomtudomány, lélektan, orvostudomány, stb. annyiszor példát adott) megtermékenyítse a néprajzot s a színjátéktudomány, meg a néprajztudomány határterületére eső kérdések vizsgálatának hosszú időre új távlatokat és célkitűzéseket mutasson.

Ennek kívánatos bekövetkeztéig azonban úgy kell az ügy valamelyes előrelendítésére törekedni, ahogy lehet. Módszerem egy háromszéki betlehemes játék hosszas megfigyelése által alakult ki²⁷ s még igen tökéletlen, azonban a kezemben levő kevés anyag jellegének ez alkalommal tökéletesen megfelelt. Lényegében a rendező-példány szerkezetét követi, tehát az egyidőben történő és egymástól el nem választható mozzanatok egyidőben, egyszerre való bemutatására törekszik. Mindössze e mozzanatok kiválasztása az, ami a színjátéktudomány szempontjaitól eltérít, de — érzésem szerint — közlésem a kezdet kezdetén sem álló népi színjátékkutatás igényeinek

²⁶ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. Bp., 1868. II. 151—6.

²⁷ Faragó József, Uzoni betlehemes (Kézirat). Kvár, 1945. Ez az uzoni játék — amely éppen úgy Csikből került Háromszékre, mint ahogy a kamarási szálak is más vidékre, Enyedre vezetnek — szövegének, dallamainak, cselekményének gazdagságával, szereplőinek nagyobb számával úgyszólván valamennyi lejegyzett magyar játék között az egyik legteljesebb, legszebb típust képviseli. Népi kézírata szintén van s szövegrészeinknek évről-évre történő szokatlanul nagymértékű cserélődése jelentősen megváltoztatja a „kötött” szövegű hagyományokról alkotott eddigi véleményünket. Ismételt helyszíni kiegészítések után most rendezem véglegesen sajtó alá. — Hont Ferenc művét később, az uzoni gyűjtés után két évvel ismertem meg, történetesen mindössze néhány nappal kamarási kiszállásom előtt. Kamarásra már kész tervvel indultam, s így módszeremet lényegesen nem befolyásolhatta, azonban jelentősen megerősítette önbizalmamat, hogy — ha botladozva is — jó irányban indultam. — Érdekességként megemlítem azt is, hogy hasonló kezdeményezések ismerete híjján miként fogamzott meg bennem a rendezői példány ötlete. Évekkel ezelőtt egyik nyáron Muharay Elemér asztalán egy színjáték rendezői példányát láttam, de nem méltattam figyelemre: sem címére, tartalmára, sem módszerére nem emlékszem, csak hasábos szerkezetére. A későbbi gyűjtés s e véletlen esetre történő többszöri visszaemlékezés érlette meg bennem azt a szándékot, hogy kísérletet kellene végre tennem egy népi játék rendezőpéldányszerű lejegyzésével is. E kísérletben talán mindössze az hiányolható, hogy véletlenül egy rövid, kevésbé értékes és meglehetősen mozgásszegény játékot találtam, azonban 1945 karácsonján Erdélyben igényesebb célok felé törekvő, válogatósabb néprajzi gyűjtőútról szó sem lehetett.

pillanatnyilag még megfelel. Bírálata, elvetését vagy fejlesztését másokra bízom.

Mi érdekelt a kamarási játék lejegyzése alkalmával?

Az első hasámban a betlehemes szövegét közlöm. Valamennyi játékos mondókáit külön-külön jegyeztem le, magától a játékostól; mindenik ének szövegét és dallamát Sütő Andrástól, a Csordapásztorokét Egri Katalintól. A többszöri elmondatás, huzamos megfigyelés s újabb meg újabb ellenőrzés folytán alkalmam volt egész pontosan megállapítani és megjelölni a beszédközi szünetek helyét: a hang félig történő leeresztését /, egész leeresztését // jellel jelöltem.²⁸

A második hasábot²⁹ a változatok és változások felsorakoztatásának szenteltem. E tárgykörben az anyag meglehetősen

²⁸ Sokat töprengtem, hogy e jelölések megérdemlik-e egyáltalán a közlést? Véleményem szerint a Hont által óhajtott „hangszín, hangsúly, tempó, ritmus” (hogy csak e nyelvi sajátosságoknál maradjunk) eredményes megfigyelése még a távoli jövő feladata. Egy példa: a népdallal egykor — csak úgy mellékesen, sok más mellett — a néprajz és az irodalomtörténet foglalkozott; ennek ellenére a népzene kutatás egészen rövid idő alatt nemcsak önállósult, hanem némelyik tekintetben e két tudományág fölé emelkedett s annyira igényesek, sajátosak, gazdagok a módszerei s eredményei, hogy művelése komoly felkészülést és egész embert kíván. A hangszín és hangsúly vizsgálata szintén bonyolult feladat (lásd e kérdésről többek között Eckhardt Sándor, *A jó magyar ejtés aktái*, Bp., 1941. Itt további utalások is találhatóak), annyira, hogy sikeres megoldása céljából a nyelvtudománynak minden társadalomtudományi, lélektani és élettani tudását elő kell vennie. Az „erősen megnyomott szavak”, valamint a „természetellenes, vontatott torokhang, néhol siró kántálás” jelölésére már történtek kísérletek — éppen néprajzosok részéről (Benedek András és Vargyas Lajos, *Az istenesi-székelyek betlehemes játéka*: *Etn.* 1943: 155–76. és kny. *Erd. Népr. Tan. 1. sz.*), de bátran kérdezhetjük: milyen tanulsággal szolgálnak ezek és az ehhez hasonló jelölések, ha arra gondolunk, hogy Kamaráson (és mindenütt) a románokkal vagy más népekkel való évszázados együttélés, az iskolai végzettség, az utazás és cselédi szolgálat, a katonaság, háború és fogság, az olvasmányok, a család, a szomszédok, a társaság, a foglalkozás, a napi beszéd mennyisége és milyensége, az érzelmi beállítottság és ennek pillanatnyi állapota, a hangképző szervek fiziológiai felépítettsége, stb., stb., stb. mindmegannyi alakítói és meghatározói a hangsúlynak, hangszíneknek. Jönnie kell egy olyan zenész-nyelvésznek, aki ezt a még sehoiva sem tartozó, mellékes kérdést a maga számára főkérdéssé teszi s egyetlen feladatának a rögzítés és tanulságos feldolgozás megkísérlését tekinti. Ennek bekövetkeztéig minden törekvés csak (talán hasznos, talán egészen téves) műkedvelő kísérletezés marad. — A hang leeresztését azért nem jelöltem a szokványos vesszővel (,) és ponttal (.), mert tapasztalatom szerint megszokottságuk folytán nagyon befolyásolják a szövegolvasást s alkalmat adnak arra, hogy a tagolást összezavarjuk a közbeszédben kívánatos s úgyszólván vérünk-ké vált szövegtagolással.

²⁹ A második hasámba — fontosságát s a logikai sorrendet tekintve — a mozgásnak kellett volna jönnie, azonban nyomdatechnikai okok miatt ezt a megoldást kellett választanom.

gazdag. Mindenekelőtt arra utaltam, hogy alkalomadtán maguk a játékosok milyen változtatást tesznek — önkéntelenül vagy akarattal — a szövegen. E rögtönzéseken kívül ide kerültek a tanító változtatásai is. A rendelkezésemre álló kéziratot (ezután rövidítve: *K*) is felhasználtam, mert így megállapítható, hogy a csoport mennyire ragaszkodik az írott szöveghez. Említettem az elején, hogy Sütő e kéziratot a régi, azóta elveszett enyedi kéziratról másolta, de másolás közben — nyelvérzékére hallgatva — a szöveget néhol megváltoztatta. Hála jó emlékezőtehetségének, e változtatásokra szinte hiánytalanul emlékezik.³⁰ Ha tehát ezeket figyelembe vesszük, a régi, Enyedről került kézirat szövegét újraalkothatjuk. Ilyenképpen az összehasonlítási anyag a mostani mellett a régi kézirattal (ezután rövidítve: *Rk*) is bővült. Megjegyzendő azonban, hogy eme összehasonlításra kínákozó gazdag anyagot — különösen a *K* és az *Rk* szövegeit — csak módjával vonultatom fel és csak abban az esetben, ha a szövegváltozatok közötti különbség nem egyszerűen a tájnyelv, vagy más, a szöveg lényegét nem érintő okból adódott.³¹

A harmadik hasáb a mozgásé: úgy írtam körül és jelöltem, ahogy lehetett. A legutolsó hasáb a jegyzeteknek van szánva, amely néhány, a másik háromra vonatkozó megjegyzést, észrevételt tartalmaz.

A fennebb jelzetteken kívül a továbbiakban még a következő rövidítéseket használom:

<i>J</i> = játékos	<i>A</i> = angyalok, mindkét angyal
<i>H</i> = Heródes	<i>P</i> = pásztor
<i>G</i> = Gáspár király	<i>Öp</i> = öreg pásztor
<i>F</i> = futár	<i>Ep</i> = fiatal pásztor
<i>S</i> = Szentjózsef	<i>M</i> = mind, valamennyien

A kamarási betlehemes játék szövege a következő:

³⁰ E pontos emlékezés okát igen egyszerű tényben jelölhetjük meg: Sütő éveken át betlehemezett a régi kézirat, a régi szöveg szerint s annak úgyszólván mindenik betűjét ismerte. Az átírás után egyszer sem szerepelt, vagyis az újabb szöveget nem gyakorolván, ez tanulgatás és ismétlés által nem nyomhatta el tudatában a régit. Ha végigolvassa az új kéziratot, azonnal észreveszi, hogy az miben különbözik az általa tökéletesen ismert régitől.

³¹ Néhány példa a jelentéktelenné ítélt szövegváltozatokból: nem tüntettem fel az s és és kötőszó, az és ez mutatónévmás, sem és se tagadószócska, közt és között határozószó, valamint az innen-innet, bizony-bizony, legöregebb-legöregebbik s ehhez hasonló váltakozásokat.

J	Szöveg, dallam	Változatok, változások
F	<p>(1) <i>Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus</i> (2) <i>Újságot hirdetek mindennek örömmel</i> <i>örvendetes szép hirt hallottam az éjjel</i> // <i>amelyet hallottam elmondom örömmel</i> <i>verseimhez</i> (3) <i>legyenek illő figyelemmel</i> // <i>Dávid várossából egy király adaték</i> (4) <i>aki buzgó szívvel méltón</i> (5) <i>tiszteltetik</i> // (6) <i>tisztelt jó urak társaim kinn vannak</i> <i>betlehemet hoztak behívám mert fájnak</i> <i>mit jelelsz erre jó gazda?</i> (7)</p>	<p>(1) A tanító az egyik utolsó próbán észrevéve a csákó levételét, helytelenítette. Azóta a F nem is csinálja.</p> <p>(3) K: <i>versemhez</i></p> <p>(4) K: <i>adatik</i></p> <p>(5) K: <i>méltán</i>, Rk: <i>méltón</i>. (6) K: <i>tiszteltetik</i></p>
H	<p>(8) <i>Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus</i> (9) <i>ki kigyelmetek házát tartja (!) és marassza</i> <i>mindvégig örömben</i> // <i>mi nem azért jöttünk, hogy itt históriázzunk</i> <i>vagy más tréfabeszédeket folytassunk</i> <i>hanem Krisztus urunkról egy példát mutassunk.</i></p>	<p>(8) A K szerint a kardja már akkor ki van húzva, amikor a házba belép. (9) K: <i>a magas mennyekből, ki kigyelmetek házát tartsa...</i></p>
M	<p>(10) <i>Mennyből az angyal első és második szakasza az országszerte ismert</i> (11) <i>szöveggel és dallammal.</i> (12)</p>	<p>(10) A K-ban e helyre van a szöveg közé ragasztva a kotta; a K-beli dallam a J-ok énekelte dallammal összehasonlítva, csak elhanyagolható különbséget mutat.</p>
F	<p>(13) <i>Felséges királyom egy új király érkezett!</i></p>	<p>(13) A F koppantásai eddig rendszertelenül történtek, a tanító azonban olyképpen rendelkezett, hogy ezután valamennyi a monodókája elején megtörténjék.</p>

Mozgás, cselekvés, történés

Jegyzet

(1) Belép, csákóját levéve és újra fejére téve köszönti a háziakat. Alapállásban van, de könynyedén, nem mereven. (2) Rövid szünetet tart.

(1) Eltérőleg a tanító többi változtatásaitól, ez sikerült: a F soha sem hibázza el.

(7) A gazda engedélyt ad, hogy a csoport bejöhessen. A F kiszól társainak. Belépnek az A a betlehemes ládával, H és a két P. Az A a ládát a nézők felé fordítva a szoba közepére helyezik s kétoldalt melléje állanak. A két P félkönyökre támaszkodva a földre fekszik. Mindketten arccal a láda felé fordulnak, abba szinte belebújnak, ugyanakkor lábukat kinyújtják s azzal az A-at és a ládát félkörben átkarolják. A F az egész játék folyamán — amidőn nincs külön szerepe — H mögött áll.

(3) E szót következetesen úgy hadarja, hogy alig érthető.

(4) Következetesen úgy mondja, hogy *adatíknak* is érthető.

(6) Mint előbb: *tiszteltetiknek* is érthető.

(8) Kardját övéből kivonja, azonban nem tartja szabályosan, a katonaságnál szokásos módon, hanem ellenkezőleg: szórakozottan a bal tenyerét veregeti vele s beszéd közben úgy hadonászik, mint egy nádpálcával. Testtartása sem feszes, hanem kényelmes félterpesz.

(8) H-t e könnyed, fesztelen állás és mozgás az egész játék folyamán jellemzi.

(12) Általában valamennyi éneket ismétlik.

(11) Ez általánosan énekelt változatot lásd A Magyar Kórus Énekeskönyve, Harmonia Sacra. Imádságokkal, stb. 7. kiadás. Timișoara, é. n. 115.

(12/a) G kívülről kocogtat az ajtón. A F az ajtóhoz megy, kissé megnyitja, kinéz rajta, becsukja, majd visszatér és szembefordul H-sel.

(12/a) Ha a játékosok nagyon fáradtak, a cselekmény annyira gépiesse válik, hogy G elfeledkezik a kocogtatásról.

(13) A futárbottal a lába előtt megkoppantja a földet.

(13) A F mondókáinak elején történő koppantást a tanító annyira szorgalmazta, hogy egész rendszeressé vált. A szokatlan csak az, hogy nem a mondóka megkezdése előtt történik, hanem

J	Szöveg, dallam	Változatok, változások
H	(14) <i>Hej ki az az új király?!</i>	
G	(15) <i>Én vagyok az első Gáspár király ki az arábi tartományból jöttem az égen egy fényes csillagot láttam és annak felkeresésére indultam.</i>	(15 a) A K szerint az ajtón már kivont karddal lép be. (15 b) A K-ban semmi nyoma annak, hogy G válasza, illetőleg az alábbi párbeszéd a jelzett kardtartással történék.
H	(16) <i>Hoggy mered te ezt mondani</i> (17) <i>hogy te vagy az első Gáspár király? mikor hallván hallod hogy én vagyok a heródeseknek Heródes királya minden toppantásomra</i> (18) <i>ég és föld megrendül</i> (19)	(16) A K szerint toppant. (17) K: <i>Mit beszélsz, hogy...</i>
S	(20) <i>Felséges királyom nyisd meg az ajtódat erezd be szegény didergő szolgádat.</i>	(20) A K szerint botjával kopogtat az ajtón.
H	<i>Parancsolom szolgálom nézz ki</i> (21) <i>sietséggel ki mer kopogtatni az ajtón ily bátor</i> (22) <i>szívvel?!</i>	(21) K: <i>láss ki</i> (22) K: <i>bátor</i> , Rk: <i>ily bátor</i>
F	(23) <i>Ki vagy? honnan jöttél? miféle dolog az, hogy ezen éjtszakára magadnak</i> (24) <i>szállást nem kerestél? ezen kérdéseimre</i> (25) <i>tüstént fejeletet tégy</i> (26)	(23) A K szerint az ajtó felé fordul. (24) K: <i>hogy magadnak ezen éjtszakára</i> . (25) K: <i>kérdéseimre</i> . Rk: <i>kérdéseimre</i>
S	(27) <i>Tibériusz császár birodalmából jöttem s ha ez éjtszakára szállást adnátok el sem mennék innen.</i>	
F	(28) <i>Várj egy kicsit jelentem a királyomnak.</i> (29) <i>Felséges királyom egy olyan ember érkezett kinek ha szállást adnánk ezen éjtszakára</i> (30) <i>el sem menne innen.</i>	(30) K: <i>éjtszakára</i> , Rk: <i>ezen éjtszakára</i>
H	<i>Már itt bizon szállást nem kap</i> (31) <i>ha a piacon meg is fagy</i> (32)	(31) K: <i>kapsz</i> (32) K: <i>fagysz</i> . — E koppantást régebbi szokással ellentétben a tanító utasítására iktatták a játékba.

Mozgás, cselekvés, törtézés

Jegyzet

(14) Mérgesen.

(15) Meg sem várja a F várható válaszát, hanem azonnal belép. Kardját kihúzza (15/a), H-hez lép, kihúzott kardjukat a magasban keresztalakban összeérintik (15/b), ugyanakkor a balkéz rendes tartásban lóg.

(18) Jobblábával erőlyesen toppant.

(19) H és G kardjukat a magasban háromszor összecsatintják, mintha vívnának, majd leeresztik.

(20) Már a kardcsattogtatás közben megkezdí a mondókáját, négyet koppant az ajtón, de nem nyitja ki.

(21) Kardjával az ajtó felé mutat.

(23) Az ajtóhoz megy, botjával koppant a lába előtt, de az ajtót nem nyitja ki.

(26) Helyben marad, a futárbottal befejezésül egy erőlyeset koppant.

(28) A futárbottal koppant.

(29) H-hez lép és a botjával koppant.

(32) A F a bottal erőlyeset és mérgeset koppant, majd helyére, H mögé vonul.

az első szótag kiejtésével egyidőben.

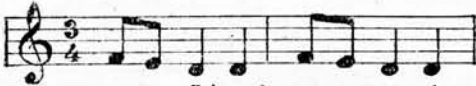

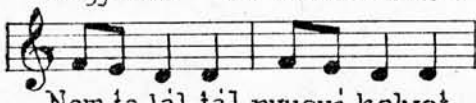

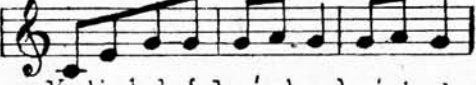
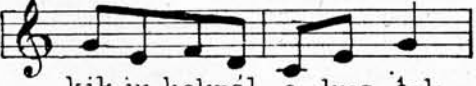

(20) Erős hangon beszél, hogy mondókája a csukott ajtón keresztül is jól behallatszodjék.

(26) E koppantás magyarázat szerint azért történnék, hogy S — hallván ezáltal a F mondókájának végét — felelhessen.

(27) Ismét erős hangon.

(32) A koppantás a tanító szerint azért történnék, hogy S kívül hallja a mondóka végét s kezdhesse a magáét.

J	Szöveg, dallam	Változatok, változások
S	(33) <i>Ó te kemén (!) kösziklához hasonló nemzetség / még a pogánynál is van egy kis kegyesség / hát tenálad mért nincs egy kis engedelmesség?</i>	
H	(34) <i>Szavaid szívemet meghatották / hát nem bánom gyere be / egy pár órára füttözni (35)</i>	(35) K: ...nem bánom egy pár órára bejöhetsz füttözni
S	(36) <i>Isten áldjon felséges királyom.</i>	
H	<i>Isten hozott kedves barátom // (37)</i>	(37) K: jó barátom
	<i>látod nekem mennyi vendégim (38) vannak? // (39) / ha én téged befogadlak / akkor engem megtagadnak / így hát királyi házamtól elmehetsz (40)</i>	(38) K: vendégeim
M	 <p>Vajjon József mit gondoltál,</p> <p>hogyistál - lót választot-tál?</p> <p>Nem ta-lál-tál nyugvó helyet</p> <p>a városban? (41)</p>	(41) A K-ban még egy sor következik — szintén az utolsó sor dallamára — azonban a kamarásiak ezt nem éneklék: <i>Hanem inkább barmok között a jászolban.</i>
A	 <p>Keljetek fel pásztorok, pásztorok, (42)</p> <p>kik ju-hoknál a-lusz-tok,</p> <p>kik juhoknál a-lusztok.</p>	

Mozgás, cselekvés, történéis

Jegyzet

(36) Bejön, H-hez lép s üdvözlés jeléül botját H kardjával keresztesen összeilleszti, mint előbb H G királlyal.

(39) Kardjával körülmutat a csoporton, de nyomban vissza is viszi az előbbi tartásba.

(40) H a kardot, S a botot leengedi.

(33) Hangosan, mint előbb.

(34) Az előbbi pattogással szemben csendes, meghatott hangon, de e törekvés eredményeként halkán és monotonan, színtelenül mondja.

(42) Az első sor éneklése közben lehajolnak s mindenik noszogatja, megmozgatja a lábainál heverő pásztort. Utána, rögtön felegyenesednek rendes testtartásba.

J	Szöveg, dallam	Változatok, változások
	<p>2. <i>Megszületett uratok / uratok / (43)</i> <i>néktek kis Jézusatok /</i> <i>néktek kis Jézusatok (44)</i></p>	
Fp	<p><i>Hallod (45) pajtás mit mond az angyal /</i> <i>új királyunk született.</i></p>	<p>(45) *Néha <i>hallod-e</i>, a K-ban is így.</p>
Öp	<p><i>Hallom hallom de azért</i> <i>ne igen tépázd a bundámot /</i> <i>mer úgyis igen rongyos // (46)</i> <i>de azért nem bánom /</i> <i>keljünk fel menjünk (47) el (48)</i></p>	<p>(46) K: ...<i>csak ne igen tépázd a bundám, mert úgy is elég rongyos.</i> (47) Gyakran: <i>és menjünk</i></p>
	<p>(49) <i>Ó te kicsi Jézuska (50)</i> <i>én vagyok a pásztorok közt a legöregebbik pásztor /</i> <i>aki a botykorát (!) a nyáj után olylassan hordja //</i> <i>de azért hoztam egy (51) báránykát</i> <i>jogadd el jónéven (52)</i> <i>míg egyebet hozhatok (53)</i></p>	<p>(50) A K-ban talán <i>Jézuskánk</i> (51) Néha: <i>egy kicsi</i> (52) K: <i>Azért mégis hoztam egy báránykát. Fogadd el ezt is jónéven.</i> Rk: <i>Fogadd ezt jónéven.</i></p>
Fp	<p>(54) <i>Ó te kicsi Jézuska / (55)</i> <i>én vagyok a pásztorok közt a legjialabbik</i> <i>pásztor // aki (56) a bocskorát</i> <i>oly serényen hordja a nyáj után //</i> <i>de azért hoztam egy sajtot /</i> <i>jogadd el jónéven /</i> <i>amíg egyebet hozhatok (57)</i></p>	<p>(54) A K szerint vékony hangon. (55) Gyakran: <i>Jézuskám.</i> (56) Néha: <i>amelyik.</i> (57) K: ...<i>ki a nyáj után a bocskorát oly serényen hordja, de azért mégis hoztam egy sajtocskát.</i> A Rk-ban az utolsó nem volt külön mondat, az előbbitől csak vessző választotta el.</p>
M	<p>(58) <i>Üdvözlégy kis Jézus / reménységünk /</i> <i>aki ma váltságot hoztál nekünk /</i> <i>meghoztad az igaz hit világát /</i> <i>megnyitád szent atyád mennyországát.</i></p>	<p>(58) Ezután ismét a <i>Csordapásztorokat</i> fogják e helyen énekelni, a következő változatban (58'a):</p>

Mozgás, cselekvés, történés

Jegyzet

- (43) Ugyanúgy, mint az előbbi szakasznál.
- (44) Mindkét P kissé felemeli a fejét és a felsőtestét, mintha figyelnének.
- (48) Fektükből mindketten felkelnek s a láda elé térdelnek, mégpedig arccal és testtel egymással szembe, a ládának oldalt fordulva. Kissé előredőlnek, botjaikra támaszkodnak.
- (49) Arcát a betlehemes láda felé fordítja.
- (53) A bárányt a ladába, Jézuska lábai elé helyezi, arcát ismét előrefordítja.
- (54) Arcát a láda felé fordítja.
- (57) A sajtot a ládára teszi, arccal ismét előrefordul.
- (57/a) A két P feláll és a láda mögé megy.

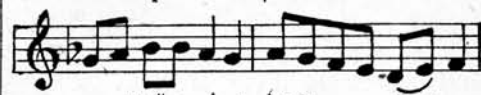
(58) A *Pásztorok, pásztorok* kezdetű közismert karácsonyi ének dallamára. Ezt lásd Domokos Pál Péter i. m. 145. — Egyekben az *Üdvözlégy kis Jézus* és a *Csordapásztorok* váltakozásának történetét lásd e tanulmányban a 4–5. lapon. (58 a) A köznapi, általánosan énekelt

J Szöveg, dallam

Változatok, változások

Csordapásztorok, midőn Betlehembe

Csordapásztorok éjjel a mező - be, (58b)

éjjel a mezőbe.

2. Isten angyala /
jövének melléjük /
és nagy félelemmel /
telék meg a szívük.
3. Nagy örömet mondok / (58/c)
töllem ne féjjetek /
mert im megszületett /
a ti üdvösségetek.

H Ékes sereg jön napkelet felől /
tündöklük a sok fegyver s a három korona / (59)
de legjobban tündöklük Betlehem vezére maga.

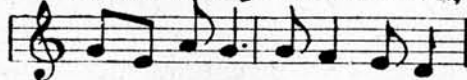
G Dicsérjük imádjuk seregeknek urát /
ki megadta érnünk e szent karácsony napját // (60)
forog a kerék a talpán /
mulnak az évek sok változásban /
áldja meg az Isten évi (61) munkátokat /
hogy táplálhassatok sok nyomorultakat (62)

(59) Kutas Ferenc szerint helye-
sen két korona, mert csak két
király szerepel a játékban.

(60) K: ki megengedte érnünk
szent ...

(61) K: földi, Rk: égi.

M (63) Jó gaz-dák meg - bocsás-sa-tok,

ha vé-tettünk ti-ná-la-tok.

Köszönjük azt, mit ad-ta-tok,

ö-rök áldás szálljon rátok.

H Nosza pajtás csipd az ajtót /
kezedben a kilincstartót / (64)
hogy e háztól búcsút vegyünk /
s a másikhoz elérkezzünk.

(64) K: * kilincstartó

Mozgás, cselekvés, történet

Jegyzet

változatát lásd az idézett Harmonia Sacra 111.

(58 b) Így is éneklük: *Nyáját őri-zének...* (58/c) mondok = két negyed hang.

(58/d) H és G a már ismert módon kardjaikat keresztbehelyezik.

(62) H is, G is leereszti kardját.

(62/a) A K szerint „a futár csákójával pénzt gyűjtöget”, miközben a többiek énekelnek.

(61) A Rk-beli *égi* ← *évi*

(62) A kardok leeresztéséről a K megfelelkezik.

(63) Szinte bántó lassúsággal, vontatottan szokták énekelni. A tanító hiába hívta fel e hibára többször is a figyelmet.

ÉSZREVÉTELEK

Minden módszerért az eredmény kezeskedik. A tanulmányíró nem kis zavarban van tehát, mert példák és indítékok nélkül, egyetlen — ráadásul nagyon szegényes — játékból kell levonnia a kevés mutatózó tanulságot. Nem ismétlem, hogy törekvéseimet mennyire csak kísérletnek szántam, hanem inkább buzdítani akarok: sok hasonló vagy jobb munkának bizonyára az eredménye is több és jobb lesz.

I. A legelső szövegváltoztatás D. Szabó Géza enyedi énektanáré. Ő az *Üdvözlégy kis Jézus* kezdetű katolikus karácsonyi éneket *Aldott légy* kezdetűre változtatta. Bár a kéziratban is e megváltoztatott, új alakban szerepel (!), a játékosok mégis az eredetit éneklék. Az ehhez való visszatérésnek önkéntelen munkálói csakis a Sütő-testvérek lehetnek, mert egyedül ők ismerték mindkét változatot. Egyebekben bizonyára a véletlen műve, hogy a két szöveg váltakozása után végül is az eredeti vált Kamaráson elfogadottá és megszokottá.

II. Annál szokatlanabb és szinte érthetetlen Sütő András változtatásainak a sorsa. Számuk mindössze hat, tehát valamennyit felsorolhatjuk (kivéve kettőt, amelyekről alább lesz szó). Összehasonlításként egyrészt a Rk-beli szöveget — másodszer az új K-ban található újabb változatot, tehát azt, amelyiknek létrehozója Sütő — s végül az élőszöveget (É) használjuk, vagyis azt, amelyet a játékosok bármelyik kézírattól függetlenül valóságosan mondanak. Zárjelben mindenütt megjelöljük azt is, hogy az idézett egy-két szó, mondattöredék a játékban kinek a szerepéhez tartozik:

1. Rk: *méltón tiszteltetik*, K: *méltán tiszteltetik*, É: *méltón tiszteltetik* (F).
2. Rk: *ily bátor szívvél*, K: *bátor szívvél*, É: *ily bátor szívvél* (H).
3. Rk: *kérdéseimre*, K: *kérdésemre*, É: *kérdéseimre* (F).
4. Rk: *ezen éjtszakára*, K: *éjtszakára*, É: *ezen éjtszakára* (F).

A fennebbiek szerint Sütő négy esetben bizonyos változtatásokat kezdeményezett, ezek közül azonban a közösség egyetlen egyet sem ítelt méltónak a befogadásra, hanem visszatért a régi kézirat szövegéhez. A közösségi ízlést a változtatásokkal szemben háromszor a futár, egyszer Heródes képviselte s visszautasító magatartásuk egészen érthetlenné válik, ha végiggondoljuk a következőket:

Az új kézirat 1943. december 28-án készült, vagyis ekkor történtek Sütő változtatásai. Molnár Sándor 1944-ben volt először futár,

tehát a szöveget csakis az új, megváltoztatott kéziratból tanulhatta. Ugyanez a helyzet Kutas Ferencel: ő most, 1945-ben volt először Heródes, mégis — bármilyen jelentéktelen is a különbség — a szövegnek az 1943 előtti változata él ajkán. Nyelvbotlásról szó sem lehet, hiszen a szövegmondás megfigyelése huzamosan, alaposan történt: a régi szöveghez való ragaszkodásnak tehát feltétlenül komolyabb okai vannak. Mik ezek az okok? Megkockáztatunk egy feltevést:

Mindenekelőtt mellőznünk kell azt az elgondolást, hogy az új szöveg a réginél rosszabb lenne s így az ellen az egészséges nyelvérzék tiltakozott volna. Lehet ugyan, hogy a réginél nem jobb, de semmi esetre sem rosszabb, hiszen Sütő teljesjogú birtokosa a kamarási népnyelvnek, gondolkodásmódnak, nagyot tehát nem hibázhatott. Maradna tehát az a magyarázat, hogy a két szóbanforgó szereplő a szöveget már régebb, 1943 előtt tudta s így a papíron történő változtatás tudásukat semmiben sem módosította. Emlékezhetünk, hogy a csoportban az együttes próbálgatások folytán mindenki tudja valamennyi szerepet. Kutas Ferenc is, Molnár Sándor is a legrégebbi játékosok, már 1940 óta tagjai a betlehemező csoportnak. Öt év alatt szövegtudásuk annyira ösztönössé válhatott, hogy — bár a mostani szerepüket csak a szöveg megváltoztatása után játszották — az új kézirat tudásukra semmi hatást nem gyakorolt.

Mindebből egy fontos tanulság következik: a kéziratot a játékosok nem nagyon használják. Igaz ugyan, hogy egyik évben kiírták a szerepeket belőle s úgy tanulták a szöveget, de mégis a régít tudják és mondják, nem az újat. Következésképp nyilvánvaló, hogy a szöveg átszármaztatásában az élőszónak sokkal nagyobb az ereje, mint a kéziratnak. Hasonlóképpen az is bizonyos, hogy bármiként változtatjuk, stilizáljuk a kéziratot, azzal a szövegre semmi hatást nem gyakorolhatunk, mert a szöveg az élőszó, nem a papír útján hagyományozódik.

III. Van Sütőnek egy olyan változtatása (ez az ötödik), amely nemcsak visszautasításra talált, hanem az ösztönös gondolkodást, okoskodást is működésre kényszerítette:

Rk: *Aldja meg az Isten égi munkátokat*

K: *Aldja meg az Isten földi munkátokat*

É: *Aldja meg az Isten évi munkátokat* (G)

Sütőnek feltűnt a Rk-beli 'égi' szó s amidőn a szöveget megváltoztatta, igen helyesen arra gondolt, hogy az Isten nem áldhatja meg a hallgatóság égi, hanem csak a földi munkáját. Gáspár azonban, Benkő János, megérezte, hogy nem is az égi, nem is a földi, hanem egyszerűen az évi munkáról van itt szó, s csakugyan, minden bizonnyal Rk égi ← évi. Különben Gáspárnál is az a helyzet, hogy

szerepét most alakítja először, sőt a játékba való bekerülése is (két éven át Szentjózsef volt) a szöveg megváltoztatása után történt; így minden oka meg lett volna arra, hogy a változtatott szövegű kézirat hatása alá kerüljön, ha ugyan egyáltalán olvasta. Akár olvasta, akár nem, ez alkalommal a hagyományos népi szövegcsiszolás nem rossz, nem is közömbös, hanem — elég ritka kivételként — a jó, helyes irányban működött.

IV. Ha arra gondolunk, hogy az élszövegben sok olyan hely van, amelyik sem a régi, sem az új kéziratban nem igazodik, a Sütő-javasolta változtatások merev visszautasítását s a régi kézirat szövegéhez való következetes ragaszkodást nem nagyon értjük. Nem soroljuk fel őket, mert jelentéktelenek: rokonértelmű szók, egy-egy kihagyott kötőszó, másként alkalmazott birtokviszony, vagyis olyan apróságok, amelyek létrejötteinek okát csak tüzetes lélektani és néprajzi kutatás alapján lehetne eldönteni, s megállapítani, hogy egyáltalán van-e közük a nép nyelvérzékéhez, nyelvsajátságaihoz, gondolkodásmódjához, s esetleg külön csak a játékos személyéhez igazodó törvényszerűségek, vagy sem. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e látásra lényegtelen, észrevétlen szöveghibák, esetleg rögtönzések, majd a hibákból és rögtönzésekből alakuló megszokás a munkálója a szöveg lassú, de állandó változásának, mégpedig sokkal hatékonyabban, mintha a kézirat szövegét nyelvhelyesbítési vagy más célokkal így vagy úgy változtatjuk. Ezzel aztán megkaptuk a kamarási játékszöveg cserélődésének a jellegét is: nem a gyors és céltudatos *változtatás*, hanem a lassú, és akaratlan *változás* a jellemzője.

A pásztorok szövegváltozatait nem számítva, kilenc jellemző, a kéziratból eltérő helyet jelöltünk meg magunknak. A kilenc közül hét — szinte az egész — Heródes szerepéhez kapcsolódik. Úgy érezzük, hogy e jelenségnek is van magyarázata, mégpedig olyan kézenfekvő, amilyent a mindennapi életben történt megfigyeléseink is igazolnak: Kutas a legtanultabb, legértelmesebb valamennyi játékos között, tehát a legkevésbé volt rászorulva arra, hogy a szöveget „bemagolja”. Egészen bizonyos, hogy nem is magolt: szókincse és kifejezőkészsége a nehézségeken mindig átsegíti s habár nem ugyanazon szavakkal, de azt mondja, ami a kéziratban van. Mások is így tesznek ugyan, de nagyon kis mértékben; Heródes egyedülállóan nagyszámú, szokatlanul gyakori változtatásait csak ekként tudjuk megmagyarázni.

Ne feledjük azonban, hogy a szöveget huzamosabb ideig figyeltük, tehát Kutas változtatásai sem esetről-esetre alakuló rögtönzések, hanem a kézirat szövegétől eltérő, de önmagukban állandó szövegek.

Magyarázatért Heródes szereptanulásához kell visszatérnünk: említett szókincse, kifejezőkészsége ugyanis éppen akkor érvényesült, amikor tanulás közben megteremtette a kéziratból különböző, sajátos szöveget. E magateremtette szöveg a gyakorlás, ismétlés által állandósulva, szintén egy állandó, önmagában többé nem változó, azonban a kéziratból eltérő szöveggé formálódott.

V. A jellemzett, lényegtelennek tetsző változtatások nem egyszer olyan alapvetőek, hogy a szereplők egymáshoz való viszonyulását is módosítják. Ismét Heródest vesszük példának, aki ez alkalommal — mint már hét esetben — szintén nem érezte szükségét a szöveg betű szerinti visszaadásának. *Már itt bizony szállást nem kapsz, ha a piacon meg is fagysz.* — olvassuk a kéziratban, amikor visszautasítja a szállásért könyörgő Szentjózsefet. *Már itt bizony szállást nem kap, ha a piacon meg is fagy* — mondja a játékban, nem is törődve azzal, hogy helyesen Szentjózsefhez, a második személyhez kellene intéznie szavait s nem egy harmadikról beszélnie. Változtatása csak akkor lenne helyes, ha úgy képzelnők, hogy e visszautasítás mintegy parancszerűleg a futárnak szól, aki azt közvetítené a kocogtatónak, ezúttal most már a *kapsz* és *fagysz* alakban. S itt ismét következik egy megdölgöztató tény: az, hogy a legtöbb játékban csakugyan ilyenképpen történik Heródes feleletadása, ugyanis a futár (sok helyen szolgál, királyszolga) játékbeli szerepét tekintve legelső sorban és legfőképpen a király szolgája, parancsainak közvetítője (szóban) és végrehajtója (cselekvéssel). Ami még érdekesebb: a kamarási játékban e helyen törés van — bizonyára kimaradt valamikor egy rész belőle — ugyanis eddig Heródes az ajtón kívüli világgal szintén csak közvetve, a futár személye révén érintkezett. Ettől kezdve azonban e közvetítés elmarad, a kapcsolat közvetlenné válik s Heródes kénytelen Szentjózsefnek — méltóságát meghazudtolva — az ajtón kiabálni. Talán a futári parancsközvetítés indokolatlan megszakadása, hiányának öntudatlan érzése, az előbbi párbeszédre való ráemlékezés készíti Heródest a *kap* és *fagy* alakok használatára.

VI. A szövegváltozatok kérdését lezárva, szenteljünk végül néhány szót a pásztorok mondókáinak (amelyek között Sütő utolsó, hatodik változtatása is megtalálható). A szövegből könnyen ellenőrizhető, hogy esetük hasonló a Heródeséhez: semmit sem úgy mondanak, ahogy a kéziratban van, hanem csak ahhoz hasonlóan. A változtatásban Heródesen is szinte túlesznek, ugyanis míg ennek elég hosszú, a kéziratban pontosan egyező szövegrészei vannak, addig a pásztorok — jóllehet szövegük a legrövidebb, tehát ezt a legkönnyebben megtanulhatták volna — a kézirathoz nem nagyon alkalmazkodnak.

Itt is érvényes az, ami Heródesnél: tanulás alkalmával nem hasz-

nálták a kéziratot. Míg azonban Kutasnál a változtatásokat a szókinés és a kifejezésbeli készség segítette életre, addig a pásztoroknál inkább hajlamosak vagyunk a gyengébb emlékezőtehetség gyanítására. Ez természetesen csak feltevés (hiszen a pásztorok mondókái sokkal nehezebben tanulhatók meg, mint Heródes könnyen gördülő versei), azonban külön is hangsúlyozzuk, hogy a pásztorok szellemi színvonala Kamaráson meglehetősen alacsony. Nemcsak alacsony, hanem némelyikük — régebbiekről van szó — még magyarul sem tud jól; román környezetének hatására csak tördeli anyanyelvét.

VII. Utolsónak hagytam Tóth Károly tanító változtatásait, amelyek azért érdekesek, mert nem a betlehemes szövegét, hanem a cselekményt, a játékosok mozgását, viselkedését igyekeztek befolyásolni. Öt esetben sikerült ilyen törekvést észrevennem és megfigyelnem.

1. A futársapka két élének nem elől-hátul, hanem kétoldalt kell állania. E változtatás sikerült, mert a sapkát csak egyszer kellett oldalra fordítani s attól kezdve semmi gond sem volt rá; a futár emlékezőtehetségének, figyelmének nem kellett működnie.

2. A futárnak, amikor a házba belép, nem kell csákóját megemelnie. E szokásról is sikerült a futárt leszoktatni, mert a változtatás szintén nem többletet, hanem szegényedést jelentett s a játékos részéről sem figyelmes cselekményt, hanem éppen tétlenséget igényelt.

3. A futárnak — valamennyi mondókája elején — rendszeresen dobbantania kell a futárbottal a földön. A tanító folytonos figyelmeztetésének hatására ezt sikerült elfogadtatni. Valósággal ösztönössé vált s szükségessége a beszéd, a mondóka megkezdésének képzetéhez kapcsolódott. Véleményünk szerint e kapcsolódás azért sikerülhetett, mert a játék folyamán a koppantásnak többször is meg kell történnie, vagyis az ismétlődő cselekménymozzanatok a futárt újra meg újra a tanító utasítására figyelmeztetik, míg a koppantás egész ösztönössé nem válik.

4. Heródesnek az ajtón kívül álló Szentjózsefhez intézett elutasító felelete után a futárnak koppantania kell a bottal: hadd hallja, hogy Heródes befejezte a mondókát, most már rajta van a beszéd sora. E változtatás jellegében az előbbinek pontos párja, azonban egy abban rejlő igen fontos sajátosság: a többszöri ismétlés szükségessége nélkül. E koppantás az egész játék folyamán csak egyszer történék, természetes tehát, hogy a futár egy-kettőre elfeledte és soha sem csinálta. A tanító javaslatának a visszautasítása annál érdekesebb, mert néhány sorral előbb a futárnak van még egy ilyen mondókázáró koppantása, azonban ez alkalommal saját maga szól ki Szentjózsefnek. Éppen itt van a különbség a két koppantás között: az első a futár verséhez kapcsolódik, mondókájának mintegy szerves része, annak

befejezése, erélyes nyomatéka, felkiáltójele; a második egy személyén, játékan kívülálló cselekmény befejezését szolgálja, ami nem a sajátja, amit nem él át, tehát elfeledi.

5. A *Jó gazdák megbocsássátok* kezdetű éneket sokkal gyorsabban, színesebben kellene énekelni. A vontatott dallam csakugyan valósággal idegesítő; a játék többi éneke esetében nem is ilyen az énekütem. Kivétel tehát, de már annyira a vérükké vált, hogy megváltoztatása ismételt figyelmeztetésre sem sikerült.

Levonva a tanító változtatási szándékaiból a tanulságokat, megállapíthatjuk a következőket: az a változtatás sikerül könnyen, amelyik a játékot egyszerűbbé, kevésbé bonyolulttá teszi, a figyelmet, emlékezőtehetséget erősen nem foglalkoztatja; nehezen sikerül ennek az ellenkezője. Sikerül továbbá az, ami többször ismétlődik, gépiesen rögzítődik, viszont nehezen sikerül az ellenkezője. Végül általában sikerül az olyan, amelyik más, hasonló jellegű, vagy egyidejű mozzanatok által szervesen a játékba kapcsolódik, viszont nem sikerül a fordítottja.

ÚJABB MEGFIGYELÉSEK 1946-BAN

Egyik karácsonytól a másikig hosszú, a szent ünnepekhez viszonyítva szinte végtelennek tetsző idő következik, ami alatt a betlehemező csoportot, bármilyen szorossá kovácsolódtak kapcsolataik az ünnepek idején, a betlehemezés ügye egyáltalán nem érdekli, nem foglalkoztatja. Karácsony közeledtével azonban a játék ismét szükségyszerűvé lesz s talán a nagy időbeli távolság okozza, hogy az újabb készülődés szintén az ismeretlenség ingerével hat: mindent előlről kell kezdeni, újra meg újra végig kell csinálni s bár a játszás már hagyományossá vált, sőt a játékosok is szinte mindig ugyanazok, nincs egyetlen olyan mozzanata sem, amit az ezelőtti évbéli tevékenységhez viszonyítva ki lehetne hagyni, el lehetne hanyagolni, meg lehetne kurtítani. Minden biztonnyal ennek a maradéktalan újrakezdésnek és újraátélésnek köszönhető, hogy néhány mozzanat — akarva vagy akaratlanul — egészen másként alakul, mint az azelőtti évben.

Alább egész rövidre fogva megkíséreltem vázolni azokat a különbségeket, amelyeket a pusztakamarási betlehemes játékban 1946 karácsonyán az 1945-beli állapotokhoz viszonyítva fel lehetett fedezni.³²

³² Az 1946-os mozzanatok megfigyelésére és számontartására az a tény ösztönzött, hogy a különben teljesen kész tanulmány sajtó alá kerülése mind tovább és tovább húzódván, 1946 karácsonya is elkövetkezett. A változások rögzítésének lehetőségét nem akarván elmulasztani, Sütő András segítségét kértem, aki kéziratom tárgyához és gondolatmenetéhez igazodva, megfigyelte a betlehe-

Tóth Károly tanító elhagyta a falut: Melegföldvárra, egy közeli községbe került s magával vitte a betlehemes játék kéziratát is. 1946 karácsonyán az idő rövidege miatt már nem tudta ugyan új állomáshelyén megtanítani, de jövőre mindenképpen megteszi s e tény által a nagyenyedi játékszövegnek egy negyedszázad után újabb vándorlásával számolhatunk, mégpedig olyannal, amilyenben Kamarás immár nem végcél, hanem csak egy közbeeső, közvetítő állomás volt.

Azt lehetne gondolni, hogy a körülmények alakulása folytán az iskola elvesztette a játékcsoporttal való kapcsolatát, azonban az eltávozott tanító szerepét bőven és szinte minden tekintetben erélyesebben, túlzottabban tölti be Erdélyi Lajos, az új, fiatal lelkész, aki a betlehemezők számára egyszerre, egy személyben testesíti most meg az iskolát és az egyházat is.

Karácsony előtt az idősebbrendű, komolyabb férfiak összegyűltek, hogy a pap vezetésével elpróbálják karácsonyi kántálásukat. Az összejövetelen a betlehemező fiatalok is megjelentek s szó kerülvén a közelgő betlehemezésről, a lelkész azt kívánta, hogy a csoportot régi szokás szerint egy pénzt kezelő presbiter kísérje. Kifejtette, hogy a betlehemezés az egyházközség karácsonyi ünneplésének egyik szerve mozzanata, ami egyházi felügyelet nélkül, az egyház keretein kívül el sem képzelhető. Az öregek érvei között az a hallgatólagos, sőt kimondott gyanú sem volt utolsó, hogy a fiatalok román házakhoz is járva, e román házigazdák neveit nem íratják fel a listára s az így szerzett pénzt nem adják át az egyháznak, hanem maguk között szétosztják. Előállott Székely Gergely is, akit közönségesen Kicsi Gergelynek neveznek a faluban s élő példaként magára hivatkozott: annakidején, amikor ő betlehemezett, már katonaviselt ember volt s társai is hasonlókorúak, még sem jutott senkinek eszébe, hogy a csoport presbiter nélkül induljon útjára.

A fiatalok hallani sem akartak a kísérőről, sőt fáradozásukért a bevételből két liternyi bor árát követelték. Az idősebbek s a pap nem akartak engedni, s még azzal is fenyegetőztek, hogy az ünnepek alatt nem lesz bál, mert az iskolát nem bocsátják az ifjúság rendelkezésére. Már úgy látszott, hogy a betlehemezésből semmi sem lesz, azonban végül a fiatalok győzelmet arattak: presbiter nélkül járták végig a falut s az előre kikötött két liter bor helyett derekas munkájukért hárommal jutalmazták őket.

mezők tevékenységét. Ilyenképpen a tanulmánynak e fejezetben foglalt megállapításai kivételesen az 1946-os helyzetet tükrözik vissza, míg egyebekben mindenik rész az 1945-ös, illetőleg a régebbi állapotokra vonatkozik. 1946-ban magam nem jártam Kamaráson, csak az azelőtti karácsonykor; e fejezet anyaga tehát mind Sütő gyűjtése.

A jutalmat meg is érdemelték, mert a megközelíthetetlen családokat kivéve, valamennyi magyar házat végiglátogattak. Fárasztó körútjukat csak reggel fejezték be s az egyházközségnek a betlehemezés anyagi eredményeként 345.000 lejt nyújtottak át.³³ Szó köztünk maradjon, román családokhoz is elmentek s azokat csakugyan nem írták fel az ívre; e ténykedésük annyira sikeres volt, hogy a beszolgáltatott összegben felül osztozkodás után mindeniküknek 15.000 lejt körül jutott.³⁴

A Kemény-kastély 1944 óta már egyáltalán nem tud a betlehemezők segítségére lenni. A bárói ruhatár darabjai még mostanáig úgyahogy tartottak és használhatók voltak, azonban rohamosan szakadozván, rongyolódván, a palota szerepét egyre fokozottabb mértékben a falu kezdi átvenni.

A futár multévi csákója nincs meg, helyette közönséges kucsmát tett. Ruhája is lényegesen változott, mert ezúttal egy kisleány hosszú, sűrű alapon apró, csillagalakú pettyekkel díszített hálóingét öltötte magára. Gáspár mindössze régi, elkallódott koronája helyett csinált újat. Az egyik angyal ruhának-a nagynénje halványrózsaszínű hálóingét kérte kölcsön. Heródes tavalyi kardja szintén eltűnt: helyét ezúttal a román tanító félméternyi hosszú, cifranyelű, rézzel kivert óriási vadászkése foglalta el, aminek éles hegyét visszakalapálták, nehogy véletlenül megsúrjanak vele valakit. József gazdájától kapott piros hálósapkát tett a fejére.

A betlehemes ládát belül zöld krep-papírral bélelték ki. A nehéz faalkotmány a teljes és végső romlás felé közeledik: az idén még úgyahogy megfelelt rendeltetésének, de jövőre a fiúk feltétlenül újat csinálnak helyette.

A kis csoportban mindössze két személyi változás történt. Nyerges Istvánnak azért kellett kimaradnia, mert Kolozsváron inaskodik s

³³ Az egyháznak ez évben a betlehemezés, kántálás, bál, aranykönyvi megajánlás, árváknak való adakozás és perselypénz a falu magyarságának kicsiny lélekszámához viszonyítva nagyon szép összeget, mintegy két és félmillió lejt eredményezett.

³⁴ A református családfőket azért kell szükségszerűen mind felírni a listára, mert az egyház tagjai meglehetősen bensőséges közösséget alkotnak és a visszaélés hamar kiderülhet. A románok a református egyházközséghez nem állanak ennyire közel s eszközbe sem jutott soha utánajárni, vajjon rendeltetési helyére került-e az a pénz, amelyet a betlehemezőknek, pontosabban rajtuk keresztül az egyháznak adományoztak. Szokás például, hogy az aranykönyvi megajánlásokat a pappal az adakozó nevével és az adományozott összeggel felolvassa a templomban. Érdemes megfigyelni, ahogyan egy-egy nagyobb összegnél az adakozó büszkén kihúzza magát, s nyomban megállapítható az is, hogy az összeg nagyságát igen jelentős mértékben éppen a templomi közzététel befolyásolta.

karácsonykor nem került haza idejében. Sokkalta érdekesebb ennél Járai Péter esete. Járai a csoportban azt a típust képviselte, aki nemcsak a románok között, a falu központjától való távoli lakása, hanem életfelfogás és magatartás szempontjából is messze állott a betlehemezőktől. Kimaradásának egyik közvetlen oka, hogy szeretője van, vele akart kántálni menni. Különben durvaságai, verekedései miatt a faluközösség néhá hallgatólagosan vagy ténylegesen hosszabb-rövidebb időre közös megmozdulásairól (például táncról, bálról) ki is szokta tiltani. Semmiféle közművelődési munkában soha részt nem vett s így bizonytal a betlehemezés sem lehetett szívügye.

Nyerges István helyett az angyal szerepét a 15 éves Sütő Gergely alakította. Igaz ugyan, hogy az államvasutaknál inaskodott Medgyesén s később, közvetlenül az ünnepek előtt került haza, azonban számítottak rá, helyét fenntartották. Járai helyett Lukács Gyula 16 éves helybeli szűcsinas lett az öreg pásztor. Élethivatásával s családi környezetével (apja gépész) magyarázható, hogy a pásztori szerepbe nem nagyon tudott beleilleszkedni: annyira komikusan, nem pásztori természetességgel feküdt a betlemes láda előtt, hogy a vendéglátó háziak gyakran megbocsátóan mosolyogtak ügyetlenségén.

A próbákat az eltávozott tanító helyett ezúttal a lelkész vezette s benne is feltámadt a vágy, hogy apró változtatásaival, módosításaival csiszolja tökéletesítse a játékot. Öt esetet lehet számontartani, amikor újító szándékát kétségtelenül érvényesíteni akarta:

1. Dogmatikai érvekre hivatkozva, arra ösztökölte a futárt, hogy amikor belép és *Dicsértessék az Úr Jézus Krisztussal* köszönti a háziakat, az *Úr* szót éppen úgy hangsúlyosan ejtse, mint a *Jézust*.

2. A *Mennyből az angyalt* nagyon vontatottnak találta s kérte annak gyorsabb éneklését.

3. Amikor a pásztorok felébrednek s fejüket felemelve figyelni kezdenek, a fiatal pásztor igyekezzék csakugyan úgy beszélni, mintha most ébredt volna és még álmos lenne.

4. Amikor Heródes megkezdí, hogy *Ékes sereg jön napkelet felől*, pillantson a távolba, mintha napkeleten valóságosan is jönni látná az ékes sereget.

5. A *Jó gazdák megbocsássátok* kezdetű éneket a játékosok mindig úgy énekeltek, hogy a *meg* szót a *gazdákhöz* ragasztották (*gazdák-meg*) ekkor lélekzetet vettek s a *ho* szótagot hangsúlyozva, továbbénekeltek a *bocsássátok* szót. A lelkész kérte, hogy ne így, hanem a *gazdák* után vegyenek lélekzetet, a *meg* szót ejtsék hangsúlyosan és ragasszák a *bocsássátokhoz*.

Sütő játék közben hosszasan figyelte a csoportot és megállapította, hogy a pap újítási törekvéseit egyetlen esetben sem koronázta siker.

A szöveghűséget vizsgálva, ismét számos olyan apró módosítást és váltakozást lehet észlelni, ami a mondat értelmét nem változtatja meg.³⁵ Heródes *tündöklük a sok jegyver s a három korona* szövegrészében az idén *három* helyett *két* koronát mond, minden bizonnyal a játékban szereplő két királyra (saját magára és Gáspárra) gondolva. Feltűnő végül, hogy a pásztorok még fokozottabb mértékben alakítják, változtatják szövegrészeit, annyira, hogy némi túlzással állandó pásztori szövegekről úgyszólván beszélni sem lehet.

„KARÁCSONY ESTÉJÉN“

Ha karácsony szombatjának estéjén vagy éjtszakáján valaki Kamaráson kiáll a tornácra vagy az utcára, a némelyik író által annyit dicsért és magasztalt idilli falusi környezetben képzelheti magát: köröskörül, közel és távol, lenn és feljebb, a dombok hajlatain mindenütt, egyszerre 10—15 helyen is, cérnavekony és vastagabb hangok csavarognak az ég felé, mint kéményekből a füst. A *kántálók*³⁶ járnak házról-házra, utcáról-utára.

De nemesak kívül ilyen szokatlan az élet, hanem benn a házban is. A család általában nem fekszik le, mindenütt lámpa ég. A betlehemezöket és a kántálókat várják. A kályhában vidám tűz pattog, patognia kell, mert fő a töltöttkáposzta.³⁷ A karácsonyi napoknak ez az elmaradhatatlan eledele mindenütt most, az ünnep első napjára virradó éjtszaka rotyog, mert reggelre készen kell lennie, hogy többé ne legyen vele gond, és a háziasszonyok is templomba mehessenek. Mennek is örömmel s a jó ügühöz méltó buzgósággal, mert néha egész esztendő eltelik anélkül, hogy otthoni foglalatosságaik miatt vasárnap délelőttönként kimozdulhatnának. Legalább egy évben egyszer, karácsony első napján mindenképpen meglátogatják az Úr házát. De másként sem haszontalan, hogy a töltöttkáposzta ilyen szokatlan

³⁵ Ilyen például: *versemhez-verseimhez, adatik-adaték, talpán-talpján, kegyelmetek-kigyelmetek.*

³⁶ Kamaráson a kántálás szó két fogalmat jelöl: 1. karácsonyi, rendszerint vallásos tárgyú éneket; 2. tágabb és megszokottabb értelemben a tanulmányunk tárgyát képező karácsonyesti szokást: házról-házra való járást ablak alatti énekléssel, köszöntővel. A kántálás résztvevői a kántálók, akik a választott családokat megkántálják, vagyis kántálásukkal megtisztelik.

³⁷ A töltöttkáposztába mostanában, de régebben is — mint faluhelyen általában — rizskása helyett kukoricakása kerül. Elkészítésének megszokottól eltérő sajátossága, hogy a disznóhúsdarabokon kívül egy disznóhólyagba, béibe, gyomorba töltött, néha gyermekfej nagyságú vérest (véreshurkát) is főznek belé. Tálaláskor ezt a vérest feldarabolják s ki-ki tetszése szerint egy-két szeletet vesz belőle.

időben, éjtszaka fő: ébren tartja a háziasszonyt, aki — minthogy gyermekei és férje kántálni mennek — nem egyszer egész éjjel kénytelen egyedül üldögélni a házban. Nem most készül ugyan, de szintén sajátosan karácsonyi eledel a *perec*.³⁸ Karácsony előtti nap sütik (az év folyamán máskor soha) közönséges kenyértésztából, néha több kemencére valót. Szükséges is e nagy mennyiség, mert a kántálók egyre-másra jönnek s mindeniknek adni kell. A gyermekek madzagra fűzve vagy tarisznyába rakva cipelik tovább s sokszor annyit összeszednek — különösen a szegényebbje, akiknek a háziak is inkább adnak — hogy egész héten van mit enniök.³⁹

A virrasztó háziakat, ha netalán elbóbiskolnának, a káposztá rotyogásán kívül minduntalan a tornácról behallatszó torokköszörülés, lábcsozogás nesze riasztja fel. Egyszerre csak felharsan az ének s ha kitekintünk az ablakon, kucsmájukat botjuk végire tevő s arra támaszkodó gyermek-emberkéket látunk tele tüdővel énekelni. Ének után valamelyiküknek a *köszöntője*⁴⁰ következik s végül kórusban rámondják az *Aggyonistent*.

A kántálók úgy és annyian verődnek össze, ahogy éppen tetszik és adódik. Csoportosulásukban rendszerint a szomszédosági, barátsági viszony a döntő. Amíg néhány órán át (mert akkor éjtszaka én is több helyre elmentem) vendéglátóimnál tartózkodtam, 35 kántálót számláltam. Voltak közöttük gyermekek, felváltva vegyesen, vagy külön csak fiúk és leánykák, meg két csoport öreg cigányné. Akadt olyan kisleány, aki egyedül házalt, láttam viszont tizenegy tagú csoportot is. Természetes, hogy a faluban e 35-ön kívül még számos kántáló társaság volt.

A kántálás — akárcsak a betlehemezés — este kezdődik és éjjeltájt ér véget. A gyermekek, akik a karácsonyt a legtürelemtelebbről

³⁸ A perec úgy készül, hogy a közönséges kenyértésztát hosszúra nyújtva megsirítik, majd közönséges karikákat formálnak belőlük. A sirítés miatt — ha megsül — olyan, mintha fonva lenne. Nagysága változó: gyermekeknek kisebb jár, mint a felnőtteknek.

³⁹ Itt említjük meg, hogy Kamaráson a karácsonyfaállítás nem túlságosan gyakori. Ha a családban szemfüles legény van, a bárói Fenyvesből fenyőágot lop, amit keresztalakú talpba erősítenek. Az ágot angyalhajjal s Sármasón kapható más bolti díszekkel, továbbá cukorkával, néhány almával, dióval ékítik. Gyertyát — különösen mostanában — nem nagyon tesznek rá, ugyanis a gyertyatartó drága s nélküle a gyertyát nehéz az ághoz erősíteni. A karácsonyfát ünnepek végéig, néhol újévig tartják.

⁴⁰ Az ajtó előtt vagy a szobában, versben vagy prózában mondott rígmus neve köszöntő. Felköszönteni csak iváskor és névnapokon szokás; a felköszöntés tehát éppen úgy jelenti a felemelt pohárnak a valaki egészségére történő kiürítését, mint tágabb értelemben névnapokon az ünnepezt tiszteletére rendezett egész szertartást.

várják, már napnyugtakor körútjukra indulnak; az idősebbek csak este, vacsora után.

A kántálás menete némiképpen attól függ, hogy milyen viszonyban vannak a kántálók azzal, akit meg akarnak kántálni. E viszonyt véve alapul (s a cigányokat kihagyva) mindjárt el is különíthetjük azt a négyféle kántáló csoportot, amelyik a házat felkeresheti.

1. A falu másik feléből vagy a határból jöhetnek olyan kántálók, akikhez a háziakat semmi ismeretség, barátság, rokonság nem fűzi (esetleg román fiúcskák). Ezek megállanak a tornácban az ablak alatt és megkérdezik, hogy szabad-e kántálni. Igenlő válasz esetén énekelnek, elmondják a köszöntőt, majd a háziasszony kiszólva megkérdezi, hogy hányan vannak. Az ilyeneket ugyanis rendszerint nem szokás behívni a házba, mindeniknek kinyújtanak egy-egy perccet. Különben ők maguk sem akarnak mást, leginkább éppen az adományért kántálnak.

2. Kedvesebb vendégnek számítanak a háziak szomszédainak, ismerőseinek, barátainak, rokonainak gyermekei. Ezek nem kérdik az ablak alatt, hogy szabad-e vagy sem, hanem azonnal rázendítenek. Az éneklés és köszöntés után behívják és kínálgatják őket, beszélgetnek velük, ahogy gyermekekkel beszélgetni és évdni szokás s csak azután engedik őket útjukra.

3. A legkomolyabb csoport a felnőtt férfiaké, akiket a tanító vezet. Valamennyien egyszerre jönnek, de természetesen nem a falu mindenik férfiája, hanem talán úgy mondhatnók, hogy az a 10—15 ember, akik az egyházközséghez közel vannak, illetőleg, akik a faluban mintegy a szellemi vezetőréteget képviselik. Komoly, közbizalomnak örvendő emberek, nagyrészt presbiterek. Kántálásukhoz ismét az egyházközség megsegítésének egyik módja kapcsolódott, ugyanis a látogatásukért kapott pénzt az egyháznak adományozzák.

A kántálás Kamaráson emberemlékezet óta szokásos.⁴¹ Az öreg Gyomai András szerint ez az egyház javára történő pénzgyűjtés mindössze 1910-ben kezdődött. Az idén e csoport 27 helyre látogatott, pénzt kivétel nélkül mindenütt kaptak: legkevesebb 2.000, legtöbb 12.000, összesen 81.000 lejt.⁴² Az adományokat az egyházi kezelte,

⁴¹ 1907—1908-ból, Tökés János tanító idejéből az emlékezés a következő kántálók nevét őrizte meg: Both János, Gyomai András, Gyomai János, Molnár Ferenc, Molnár Márton, Molnár Sándor, Orbán András, Orbán János, Papp András, Szász György, Székely László és Varga István.

⁴² A betlehemezők 43 helyen 67.000, a kántáló férfiak 27 helyen 81.000 lejt kaptak: ez az aránytalanság bizonyítja, hogy a felnőtt kántálók a betlehemező fiúknál mennyivel nagyobb megbecsülésnek örvendenek. Ugyanezt bizonyítják a tanulmányom elején közzétett Egyházi Közpénztári Számadások adatai, amelyekben a kántálás és betlehemezés bevételei tisztán elkülöníthetők.

kántálás közben semmi feljegyzést, kimutatást nem készített róla. Természetesen a felnőtteknek e csoportja az, amelyet a háziak a legjobban várnak, legszívesebben fogadnak s amelynek megjelenését kitüntetésnek, megtiszteltetésnek tekintik. Engedélyt a kántálásra nem kérnek, sőt az ének után azonnal bejönnek s a köszöntőt — nem úgy, mint a gyermekek — már benn, a házban mondják. Kínálgatás, poharazgatás, beszélgetés következik, míg odébb nem állnak.

4. A felnőtteknek e pénzgyűjtő csoportjában a nősenfelyeknek nincs helyük, gyakran megtörténik azonban, hogy e csoporttól függetlenül is összeverődnek felnőttek, leginkább rokonok, jóbarátok. Itt már az asszonyok is helyet kaphatnak, sőt — a fiatalabb gyermekeket leszámítva, akik már rég járnak hasonló társaikkal s a kisgyermekeket, akiket lefektetnek — az egész család felkerekedik. Az ilyen csoportok egyedüli célja a jó ismerősök megkántálása. Más helyre soha nem is mennek, ahol azonban megjelennek, kántálásuk az íratlan jogszabályok ellenére a legvidámabb beszélgetéssel, poharazgatással tarkított barátságos mulatozássá változik. Ezek azok a csoportok, amelyek — éppen a jóbarátsági viszonyra való felépítettségüknél fogva — nem fejezik be éjfél után körútjukat, hanem, ha úgy adódik, még reggel felé is valamelyik házban székelnek, s a kántálást házi mulatsággá alakítják.

A román gyermekek a magyar házaknak éppen olyan gyakori vendégei, mint a magyarok. Kántálásuk szerkezetben emezekétől nem különbözik, jutalmazásuk sem. Sokan közülük sorra veszik a magyarokat is, a baráti és rokoni kapcsolatokkal nem nagyon törődnek. Alig fejezik be éjtszaka, ünnep első napján reggel már újra kezdik: ezúttal délig háznak, régi szokás szerint hármassal csoportban, a csillaggal.

Megemlítendő végül, hogy a muzsikus cigányok (a többi cigányról nem is szólunk), mint minden alkalmat, úgy a karácsonyestét is kihasználják szűkös sorsuk javítására. Hozzánk is jött két hegedűs, egy gordonos és egy negyedik, aki a tarisnyában az adományokat gyűjtötte. Előbb künn húzták, majd betoppantak és a házban folytatták, fülsiketítően hamisan. Ez némileg talán annak a következménye, hogy ittasok és túlságosan jóllakottak voltak. Ételt és italt nem is fogadtak már el, csak pénzt. Távozás előtt ismét zenéltek, szomorút is, vigat is. A primás annyira be volt rúgva, hogy már csak vigyorogni tudott. Társai távozása után még egy percre hátramaradt s románul és magyarul szidta őket, meg lemondó kézlegyintéssel panaszkodta, hogy nem tud velük összejátszani. *Szerusz:* egész hirtelen valamennyiünkől ezzel az egyetlen szóval búcsúzott.

Régi kamarási közhiedelem szerint sem karácsony előtt, sem az.

ünnepek után nem szabad kántálni, mert a kántálónak seb nő a nyelvére. Nem lehetetlen, hogy e hagyomány egyebek mellett a túlbuzgó gyermekeket fékezi és tartja vissza a földi javakkal kecsesgető házalás állandó, végnélküli gyakorlásától.

KÁNTÁLÁSOK

A kamarási kántálási anyag az itteni magyarság hagyományörző erejéhez mérve elég gazdagnak mondható, azonban forrását tekintve részben az egyházi dalkincsből való, részben a legutóbbi években, évtizedekben került idegenből a faluba.

Az egyház javára kántáló férfiak a népi énekkincsből egyáltalán nem merítettek. Rendszerint az *Ób jöjjetek hívők*⁴³ kezdetű, a forrás megjelölése szerint *portugál* (!) dallamú ének első és második szakaszát éneklik, valamint a *Csendes éj, szentséges éj*.⁴⁴ *A próféták elhallgattak*,⁴⁵ továbbá a *Fömm a csillagok jelett*⁴⁶ kezdetűeket. Kisebb mértékben ugyan, de a többi kántálók is énekelnek ezekkel az egyházi énekekkel, valamint a *Krisztus Urunknak áldott születésén*⁴⁷ kezdetűvel; ezt egy kisebb kántáló gyermeksoporttól volt alkalmam hallani.

Van a kamarási kántálási kincsnek egy olyan része is, amelyik nem egyházi énekként ugyan, de szintén felülről szivárgott le a tanító, a pap, vagy más nadrágos ember útján; a forrás, sőt maga az átvétel módja és körülménye is leggyakrabban elhomályosodott s csak hosszas nyomozás után s nem egyszer még így is tökéletlenül sikerült rábukkanom a lelőhelyre. A *Jaj de pompás ja*⁴⁸ kezdetű kántálást Sütőék tanulták Enyeden, néhányan a faluban már énekelgetik. A *Bellehem kis falucskában*⁴⁹ kezdetű a pap néhai feleségének a közvetítése; 1942-ben a karácsonyi ünnepély alkalmával a gyermekekkel

⁴³ Hozsanna! Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és a család használatára. Összeállította Victor János. Ötödik kiadás. Kiadja a Londoni Traktátus Társulat. Bp., é. n. 21.

⁴⁴ Református Egyházi Énekeskönyv az Erdélyi Református Egyházkerület használatára. Kizárólagosan kötelező használatra megállapított kiadás. Az Erdélyi Református Egyházkerület 7960/1923. számú hivatalos kiadványa. Kvár, 1943-321—2.

⁴⁵ I. m. 104.

⁴⁶ I. m. 331—2.

⁴⁷ I. m. 104—5.

⁴⁸ Nyomatott forrását nem sikerült megtalálnom.

⁴⁹ Erdélyi betlehemes játék. Elő néphagyományok alapján összeállította Gombos Gyula. A dalok erdélyi betlehemes dallamok. Zenekíséretet írt hozzájuk Farkas Ferenc. Magyar Kórus, Bp., 1940. (E kiadványt nem volt alkalmam látni, csak címét sikerült megszereznem.)

színpadon egy betlehemes játékot mutattatott be, annak az énekkincséből maradt s él tovább örökségképpen.

A kántáló leánykák csoportjai közül Jánosi Rózát és két kis társnőjét — még iskolába sem járnak — külön is méltassuk figyelemre, mert esetük a kántálók vetélkedésének, gyermekes irigykedésének egyik jellemző példája. Az utcán hasonlókorú kislányok állították meg őket s kíváncsian kényszergették, hogy énekeljék el kántálásaikat. Amikor hallották — talán azért, mert azokat sajátjaiknál szebbnek, jobbnak ítélték — mérgükben hóval dobálták meg őket.⁵⁰

Rózák különben a *Pásztorok keljünk fel* kezdetű éneket szokták énekelni. Ez is régebbi tanítói oktatási anyag, sőt egyesek arra is emlékezni vélnek, hogy a néhai tanító Enyedről hozta a könyvet s abból tanította. A faluban már annyira elterjedt, hogy a kisleányok otthon, a családi környezetben sajátították el. Mivel egyáltalán nem sikerült forrására bukkannom, közlöm legalább a szövegét, annál is inkább, mert érzésem szerint eredetijéhez viszonyítva lényegesen megváltozott:

*Pásztorok keljünk fel, hamar induljunk el
Betlehem városába, rongyos istállójába.
Siessünk, ne késsünk,
még az éjjel innet tovább mebessünk.
Szerencsés órát, boldog éjtszakát.*

E szállománynak (ha ugyan egyáltalán az) az eredetitől való lényeges különbségét még egy érdekes tény is megerősíti. Az öregek ugyanis tudni vélik, hogy a két utolsó sor (*Szerencsés órát, boldog éjtszakát*) egy régi, önálló, de már teljesen feledésbe merült kamarási kántálásnak a töredéke. E töredék így, csonka voltában is képes volt új életet kezdeni s befejezésként nemcsak a fenti, hanem alkalom szerint a többi kántáláshoz is hozzátoldják.

Ugyancsak Jánosi Róza éneklé a *Mennyből az angyal* második szakaszának egy újabb, a szokottól eltérő változatát is:

*Mert megszületett Istennek fia,
mi urunk, mi urunk;
jászolba fekszik, barmok közt nyugszik
az Isten szent fia.*

⁵⁰ Hasonló irigy gyermeki versengést legszembeötlőbben a kalotaszegi Magyarokszékfalván észleltem, ahol a kislányok hosszadalmas kéréseim és fogadkozásaim ellenére sem akarták elmondani egymás jelenlétében húsvéti öntöző-versikéiket, mert — jóllehet e verskincs a faluban egyáltalán nem mondható gazdagnak és sajátosságosnak — félték, hogy társaik ellesik, eltanulják őket. Még a négy szemközti elmondásra is nehezen vállalkoztak, azzal gyanúsítván, hogy alkalomadtán a többieknek elárulom, átadom mondókáikat.

Megjegyezzük, hogy a Mennyből az angyal a faluban közismert, a kántálók szívesen és elég gyakran énekelgetik.

A pusztakamarásiai legnagyobb büszkesége a kántálások közül — amint egyszerűen nevezik — a *Paradicsom*. Nagyon réginek mondják, de bármilyen büszkék is rá, nem élnek vele: a fiatalok úgyszólván egyáltalán nem ismerik, az öregek közül is csak néhányan, úgy hogy nehezen lehet összeszedgetni, összerakosgatni egy teljesebb változatát. Arról természetesen szó sincs, hogy a mai kántálók ajkán bár néha is felcsendülne, jóllehet az öregek egyöntetűen állítják, hogy az ő gyermekkorukban még széltében kedvelt volt.

Az öreg Molnár Sándor (szül. 1875-ben, helyben) szerint fiatalkorában a *Paradicsom* szövege a következőképpen hangzott:

*Paradicsomnak kertjébe*⁵¹
arany szőnyeg leterítve,
rengő bölcső reátéve.
Abba jekszik az Úrjézus,
jobb kezibe a szentsége,
bal kezibe aranyalma.
Mellette egy boldoganya,
könnyeivel mosogatycsa (!),
erejével takargacsa.
*Bal kezibe aranyvessző,*⁵²
mikor aztat meglódiccsa,
zúg az erdő, cseng a mező,
csiripolnak a madarak,
ünnepelnek a magyarok,
ünnepel az egész világ,
mert megnyilott a mennyország.

Molnár bácsi az éneknek már a dallamára sem emlékszik. Helyette dallammal a jóhangú Sütő Andrásné (Székely Berta, szül. 1904-ben, helyben) szolgál, aki leánykorában tanulta a fonóban, s egyszersmind szövege szerint is egy újabb változattal gazdagítja gyűjteményünket:

⁵¹ Az öreg így is mondja: *Paradicsom nagy kertjébe...*

⁵² A *Paradicsom* e változatának töredékes, kettőből vagy többől összeolvadott váltoát bizonyítja, hogy itt aranyvessző, néhány sorral feljebb aranyalma van a Jézus bal kezében.

2. *Rengő bölcső reátéve,
abba fekszik az Úrjézus.*
3. *Jobb kezibe aranyalma,
bal kezibe aranyressző.*
4. *Azt a vesszőt megzúgiccsa,
zúg az erdő, cseng a mező.*
5. *Nem láttam én szebb termőfát,
mint a Krisztus keresztfáját,*
6. *mert ez vérrel virágozik,
szentlélekkel illatozik.*

A kis Szász Gyula (szül. 1931.) és testvére, Ferenc (szül. 1932.) kántálásukat az édesanyjuktól tanulták. Anyjuk felvilágosít, hogy a kántálás Magyarországról, a környékszerte leggazdagabb hagyományú és leginkább hagyományörzőnek ítélt közeli faluból való. Két testvére nősült oda, *impepekre* gyakran felkereste őket, akkor tanulta és hozta magával.

A szováti kántálás olyan példája az idegenből jött hagyománynak, amelyik a kamarási környezetben még nem gyökeresedett meg, mert nem volt rá ideje. Senki más a faluban nem énekl, sőt maguk a gyermekek is csak mostanában tanulták meg. Egyedül Szász Gyula énekelte el egy háznál a múlt évben. *Akkor is egy kicsit be voltam csipre* — mondta.

Mikor SzűzMárja föl-dön-járt,
egész várost össze-járta.

2. *Hol szülesse meg szent fiát?
Elment nyárfák árnyékába.*
3. *Nyárfák átkozott legyetek,
Hogy csak mindig zörögjeteek.*
4. *Elment a lovak jászlábox,
lovak zabot vacsoráztak.*
5. *Lovak átkozott legyetek,
Hogy csak mindig dörmögjeteek.⁵³*

⁵³ Anyjuk szerint: dörmöljeteek...

6. *Elment az ökrök jászlához,
Vacsorára szénát ettek.⁵⁴*
7. *Ökrök boldogok legyetek,
jöldben barázdát vessetek,
tisza búzát termeljeteK.⁵⁴⁾*

A kántálások sorát a Balla Ferencével fejezzük be; ő szintén idegenből plántált hagyománnyal gazdagította Kamarást, mégpedig — hátrább is látni fogjuk — elég nagy mennyiségben. Balla a közeli Feketelakon született 1912-ben. 1924–26 között Szamosújváron a szücsmesterséget tanulta, az alábbi kántálást is onnan hozta.⁵⁵ A kamarásiak hamar megkedvelték, megtanulták, annyira, hogy nem is ötle, hanem a 26 éves Székely Rubinkától jegyeztük le:

Ka-rá-csony es-té-jin
el-indult Má-ri-a
betért egy gazdag kovácshoz
szállást kére-get-ni.

2. *Jóestét bölcs kovács,
adjál nekünk⁵⁶ szállást.
Szállást néktek⁵⁷ nem adhatok,
mert sok vendégem van.*

⁵⁴ Így is szokták énekelni: Ökrök szénát vacsoráztak.

⁵⁴⁾ Az előtte levő sor dallamára.

⁵⁵ E kántálásnak más, de a miénkétől különböző szamosújvári változatát lásd Makkai—Nagy, i. m. 181. Nemesak erről, hanem e tanulmányban közölt többi kántálásról és köszöntőről is meg kell jegyezni, hogy különböző változataik Erdély magyarlakta területein úgyszólván majdnem mindenütt ismeretesek. Fel-sorolásuk itt céltalannak látszik; e feladat s még ezt megelőzőleg a változatok összegyűjtése talán külön fáradozást és tanulmányozást is megérdemelne.

⁵⁶ Így is éneklük: Adjál nekem...

⁵⁷ Így is éneklük: Szállást néked...

*Elvezette Szűzanyánkat
barmok jászójához.*

4. *Tizenkét órákor
megszületett Jézus.
Tizenkét szép őrzőangyal
őrzi a Jézuskát,
tizenkét szép őrzőangyal
köti a bokrétát.⁵⁷⁾*
5. *Arra járt Szentjózsef,
befogta szamarát,
elvezette Szűzanyánkat
a gazdag kovácshoz.*
6. *Ébredj kovács,⁵⁸ ébredj,
egy jeles éjszakán,
nézd meg mi van kapud előtt,
egy aranyalmaja.*
7. *Madarak repdesik,
angyalok hirdetik:
megszületett Isten fija.*

8. *Jóreggelt bölcs kovács,
mért nem adtál szállást,
mért nem adtál Szűzanyánknak
egy éjjeli szállást?*
9. *Ha én tudtam volna,
hogy te vagy Mária.*

⁵⁷⁾ A két utolsó sort az azelőtti két sor dallamára éneklük.

⁵⁸⁾ Így is szokták: Ébredj gazda...

aranyból, e-züst-ből ⁵⁰

szállást adtam vol - na,

én pedig a hideg földre

le-fe-küdtem vol - na.

10. *Feleté Mária:*

*süllyedjen el háza,
süllyedjen el házad-barmod*

és a te szépvak le-áuyod

holtig legyen bol - dog.

A kamarási kántálási anyagnak fennebb vázolt képe némi meg-gondolásra késztet. Azon nem csodálkozhatunk, hogy az egyházi énekek igen kedveltek, mert ez másutt is megvan, sőt nem egy, Pusztakamarásnál sokkalta hagyományőrzőbb vidéken, faluban ész-lelhető, hogy népi kántálást egyáltalán nem ismernek. Érdekes vi-szont, hogy Kamarásra a népi jellegűnek gyaníthatók mind idegenből jöttek s ez a tény arra a következtetésre jogosít, hogy ez az áramlás állandó s régen is éppen úgy meg kellett lennie, mint napjainkban. A hagyományanyag bevándorlásának folyamata valóban sokkal mélyebb és szélesebb, mint amilyennek vázoltam, ugyanis nem sorakoztattam fel azt a sok szöveget, amelyet szintén jövevények, vagy idegenben forgolódnók hoztak magukkal, azonban nem volt erejük őket elfogad-tatni, meggyökeresíteni és élővé tenni. A hiba, illetőleg gyengeség nem

⁵⁹ E sor két szavát nem egyszer megcserélik.

a kántálásban, hanem minden bizonnyal a kántálóban van. Nem volt alkalmam és felkészültségem, hogy e tárgykörben elmélyedjek, s ezért csak éppen utalok rá, hogy igen módszeres és alapos kutatást igényelne, de érdemelne is a saját régi hagyományvilágát az új falura erőszakoló személyiségnek az elemzése, vizsgálata. Egyebekben is igen fontosnak ítélni a hagyományok áramlásának, vándorlásának feltüntetését, mert a tények értelmetlen és céltalan meghamisítása lenne például jelen esetben a betlehemezést s a kántálások közül a felsoroltakat csak legtávolabbról is a pusztakamarási eredettel gyanúsítani vagy egyenesen illetni.

NÉPI MŰFORDÍTÁS

Van egy a kamarási kántálások között, amelyet külön is ki kell emelnünk, mert a közhiedelem szerint románból való fordítás. A néprajztudomány meglehetősen sok vegyes- (magyar-román) szövegű népköltési terméket ismer, azonban szokatlan az olyan eset, amidőn nem csak egyszerűen magyar szövegbe került idegen szavakkal, mondatrészekkel van dolgunk, hanem megközelítő pontosságú fordítással, amelyet ráadásul a népi közvélemény is fordításnak ítél.⁶⁰

Az alábbi énekszövegre talán nem illik teljességgel a "fordítás" fogalom, ugyanis pontos szövegegyezésről csak néhány esetben, különösen a két első sorban lehet beszélni. Ezzel szemben mind a magyar, mind a román énekesek ugyanazt a dallamot éneklik, sőt tudomásunk van arról, hogy a Mezőségen az ilyen műfordítás-szerű népköltési anyag, (nemcsak ennek, hanem más jellegű énekeknek az esetében is) nem tartozik a ritkaságok közé. Ilyenképpen ez a kérdés bővebb kutatást igényel s nem is bocsátkozunk részletes elemzésébe, hanem a tárgy fontosságára való tekintettel alkalomadtán megvizsgálásának külön tanulmányban ejtjük szerét. Kamarási példánknál maradván, a magyar dallamnak a románnal valóban alapvető kapcsolata kell, hogy legyen, ugyanis a *Fehér virággal*—*Florile dalbe* refrénű és szerkezetű karácsonyi ének a magyar hagyományban tudomásunk szerint

⁶⁰ A magyar és román néprajzi irodalomból a vegyesszövegű (magyar-román) népköltési termékekre vonatkozólag mindössze néhány szétszórt adatot sikerült összeszednem. A legalapvetőbb e kérdésben, jöllehet nem tárgyunkkal foglalkozik, azt csak érinti, még mindig Bartók Béla műve: *Népzene és a szomszéd népek népzeneje. Népszerű zenefüzetek* 3. sz. Bp., é. n. — Franciaúl is: *La musique populaire des hongrois et des peuples voisins: AECO II.* (1936), 197—244 és kny. *Études sur l'Europe Centro-Orientale* 5. sz. Bp., 1937. — Németül is: *Die Volksmusik der Magyaren und der benachbarten Völker: Ungarische Bibliothek* 20. sz. Berlin—Lipsee, 1935.

meglehetősen ismeretlen, a románban viszont sajátosság és általánosan ismert. Ugyanez a helyzet a szöveggel is: a magyar nem egyezik a románnal, de jellegében, szellemében, hangulatában teljesen ahhoz igazodik, tehát olyan hangot-képvisel, amely a magyar karácsonyi népköltésben nem tartozik a megszokottak közé.

Adatközlőnk, a református Molnár Zsuzsa néni (Butyurka Lajosné, szül. 1909-ben, helyben) hangsúlyozza, hogy e kántálás *egyidős a Paradicsommal*, vagyis a *Paradicsom nagy kertjében* kezdetű, már ismert énekkel. Kijelentése nemcsak a Paradicsomot emeli az értékes régiségek világába, hanem kántálásunkat is melléje helyezi, még külön is kiemelve ódságát: *Olyan régi, Nojé idejiből*. Ha nem is ilyen régi az ének, az bizonyos, hogy ma már nem nagyon él: a faluban (a magyar változatról van szó) alig tudja valaki, csak az öregek, azok is töredékesen, úgy, hogy sem több változatnak, sem olyan töredéknek, amely a többihez viszonyítva valamilyen eredetiséget, különbözőséget mutatna, nem sikerült nyomára bukkannom. Vélekedés szerint régebb még olyan változat is élt, amelyik szóról-szóra egyezett a román eredetivel. Ennek felfedezésére irányuló szorgos kutatásaimat azonban nem koronázta semmiféle siker.

Zsuzsa néni képzeletvilágában az éneknek antiszemita jellege van; ez egy gyermekkori emlékével könnyen megmagyarázható. 4–5 éves kisleány lehetett s szülei egy Matild nevű zsidó asszonnyal ruhát varrattak neki. A ruhácska pontosan karácsonyra készült el, s a zsidó asszony tréfásan azt kérte tőle, előbb kántáljon egyet magyarul, mert különben nem kapja meg a ruhát. A kisleány magyarul egyedül ezt az éneket tudta, el is énekelte. Hangjára mérgesen beszaladt az apja s vesszőseprűvel akarta megverni, azt gondolva, hogy az ének szövege sérti a zsidóasszonyt. Matild bizonygatta ugyan, hogy az énekben semmi sértő nincs, nagyon tetszik neki, Zsuzsa néni azonban még ma is azt gondolja, hogy baj lesz, ha az ének szöveg nyilvánosságra kerül.

Zsuzsa néni szerint e kántálás így hangzik:

Zsidók az ablaknál lesik
(mindenik sor után a *Fehér virággal* következik),
Judás közéjük kiállott,
kezdett velük beszélgetni,
adatok harminc ezüsten.

hogy Jézust áruljam néktek,
 mind a harmincat letették,
 Jézust a házból kivitték,
 keresztjét hátára tették,
 Golgota hegyére vitték,
 ottan fel is feszítették,
 két katona mind ott sétált,
 nem hitték, hogy meg van halva,
 balódalát meg is szúrták,
 abból vér és víz folyt ki,
 Szűzmária összeszedte,
 aranypoharakba tette,
 az árváknak emlékére.

A románok közül az 56 éves Járai Anică helyi román asszonyt hallgatjuk meg, aki igen hosszas rábeszélésre és unszolásra az ének-szöveget a következőképpen mondja:

Hristos cina la masă, florile dalbe,
jidovii pe la fereastră,
 (mindenik sor után a *Florile dalbe* következik),
dacă s'o lăsat de cină,
mers-o la măr în grădimă,
și măril l'o scuturat,
ș'un măr roșu o picat,
și pe Hristos l'o legat,
l'o purtat din sat în sat,
până la casa de sfat,
ș'acolo l'o sfătuit,
sus la Golgota l'o dus,
pe cruce de brad l'o pus,
cu suliță l'o străpuns,
apă și sânge i-o curs,
p'unde sângele-i curgea,
grâu roșu răsărea,
și oamenii'l culegea,
și prescuri din el făcea,
la biserici îl ducea,
pe Hristos îl pomenea.

A helybeli születésű, 30 éves Gyomai Katalin helyesbíti Anică nénit s ugyanakkor az ének „antiszemita” jellegét is, mert szerinte a kántálás a következőképpen kezdődik:

Hristos cina la masă,
*Noi umblăm pe la fereastră.*⁶¹

⁶¹ Az ének e két kezdősora logikai következetlenséget rejt, ugyanis az elbeszélést az énekes, illetve a vele azonosuló hallgatók cselekvéseként indítja, azonban a további sorokban a szöveg éppen úgy, mint Anica néninél, végig harmadik személyű.

A továbbiakban a szöveg — néhány szó szerint egyező sor után — az előbbihez képest a következőképpen változik:

*Ș'acolo l'o sfātuit,
sus pe cruce l'o suit,
cunună de spîn i-o pus,
apă și sânge i-o curs,
unde sângele curgea,
grâuț roșu răsărea,
oamenii tot culegea,
de milă și de bănat,
soarele s'a 'ntunecat,
lună'n sânge s'a 'mbrăcat.*

A kis 11 éves Focșărean Grigorenak nem okoz gondot sem az antiszemitizmus, sem Jézus megkínzásának keresztényi alázattal történő magunkravállalása, mert kántáló-társaival az énekét a következő — némileg szociális ízű — szöveggel kezdi:

*Când cina Hristos la masă,
Doi boieri pe la fereastră.⁶²*

Ennek a változatnak a további szövege a fenti kettőből ötvöződött, mindenikből tartalmazva bizonyos részeket.

KÖSZÖNTŐK

Kántálás után a köszöntő következik. Amint láttuk, a kántálók és a háziak viszonyának megfelelően vagy kinn mondják el a tornácban, vagy bejönnek és a házban.

A legrégebbi köszöntőt a faluban talán az öreg Gyomai András (szül. 1889.) tudja; ő, mint *egyházfijú*, az egyház javára gyűjtögető férfiak csoportjában jár, mégpedig kezdettől, 1910-től⁶³ fogva. Az első világháború négy évét kivéve, amikor nem volt itthon, mindig ő mondta a köszöntőt. Akkortájt tanulta Török Márton vajdakamarási útkaparótól. Ízes hangon, lassú beszéddel a következőképpen köszönti a háziakat:

Örömrre való bálákat adunk az Isten ő szent jelségének // Hogy az Isten ő szent jelsége meghatta érnünk ez karácsony estéjét //

⁶² E változat ráadásul mentes a Gyomai Katalin-féle következetlenségtől is s a bojárok megnevezése által Jézus egész megkínzását reájuk hárítja.

⁶³ Erre azért emlékszik olyan pontosan, mert akkor jött haza a katonaságtól első szabadságra.

Virrasszon fel az Isten ő szent jelsége holnapi szent napra úgy mint Krisztus urunk áldott szünetése napjára // Másodnap mint szent István napjára // harmadnap mint szent János napjára // Abban-abban léptessen amaz új évben is // És áldja meg és szentelje meg // Mint külső-belső kézi munkájokat // Szántó-vető borozdájokat // Koronázza fel a memyei atya tárházába szívüinkből kívánjuk // Az Isten éltesse sok számos esztendeig // érjenek sok karácson estéket erővel-egésséggel // Szívüinkből kívánjuk a tekintetre méltó gazd-urunknak és gazdasszonyunknak.

E köszöntő szövege meglehetősen rugalmas, ugyanis ki lehet hagyni belőle a szent István, valamint a szent János napjára vonatkozó utalást s a karácsonyt újévre cserélve, újesztendőkor is mondható. De kicserélhető a *tekintetre méltó* (*tekintetes*) címzés is nagyságosra, méltóságosra, mindig úgy, ahogy azt a helyzet, a háziak társadalmi méltósága megkívánja.

Az öreg Gyomaitól — annyi esztendő alatt — néhányan megtanulták ezt a köszöntőt, de csak úgy-ahogy: senki sem tudja pontosan, hosszú mondataiba belegabalyodnak. Nem is szokta senki mondani, egyedül az egyházért kántálók csoportjában hagyományos.

Gyomai még egy verses pohárköszöntő-félét is ismer. Ha olyan a hangulat s a társaság is kívánja, néha tréfából elmondogatja, de különben nem tartozik szervesen a kántálási hagyományhoz:

*Adjon Isten sokakat,
sok karácson napokat,
bor-barackot,
szőrösfarkú malacot,
bor-búzáat eleget,
az üvegnék feneket,
hogy ihassunk mi is eleget.*

A kis Jánosi Rózát hallgatjuk meg másodiknak, azt, akit a fiúk hőval megdobáltak. Otthon tanulta az alábbi, több helyen romlott szövegű köszöntőt; ez érzésem szerint kettőből olvadt eggyé, mégpedig hangulata és jellege szerint pontosan két olyanból, amelyeneket az öreg Gyomai mondott:

*Örömmel való hálákat adunk az Istennek,
hogy elértük ez karácsony szombat estéjét.
Kigyelmednek úgy tetszik,
hogy virrasszunk fel a holnapi napjára,
úgy mint Krisztus urunk
szünetése ünnepe neve napjára,
tégy által (?) másodnapjára mint szent János napjára,
harmadnapjára mint szent István napjára.*

*Aldja meg az Isten külső-belső munkáinkat,
szántó-vető borozdáinkat,
abban adjon új áldást.
Jót kívánok, kevés kárt,
szívem szerint való párt.
Ne pityeregj gazda,
tégy bort az asztalra,
nem kell nekem forgács,
csak egy darab kalács, ámen.*

Ha már Jánosi Rózánál vagyunk, végezzünk először a gyermekekkel. Szász Jánost (szül. 1931.), egy feltűnően értelmes fiúcskát nagyon rég Kamarásra származott nagyanyja tanította köszöntőre. A kisfiú még azt is tudja, hogy az öregasszony Keszüben (Mócs mellett) tanulta annakidején, amikor ott szolgált:

*Mikor kicsi voltam,
szólani se tudtam,
mégis az Istennek,
dicséretet mondtam.
Nyissák meg az eget,
mennyország kapuját,
hogy lássam én is
Krisztus urunk koporsóját.
Zörgetik a kulcsot,
pénzt akarnak adni,
ha egy lejt adnak,
el se fogom venni,
ha egy garast adnak,
szépen meg fogom köszönni.*

A gyermekek közül említsük még meg az iskoláskort sem ért kis Csögör Gyulát. Maga is sármási s édesanyja is, akitől az alábbi versikét tanulta:

*Eljött a karácson borzos szakálával,
fenyegethetnek engem hétágú korbáccsal.
Ne fenyegess gazda, tégy bort az asztalra,
ha nincs a szobába, van a kamarába.*

A már említett Balla Ferenc köszöntőkkel is szépen gazdagította a szűkös kamarási anyagot. Először lássuk azt a szamosújvárit, amelyet nem nagyon ismernek még a faluban, csak ő szokta mondogatni:

*Hallgassanak ide, mert én most köszöntök,
elmondom mit hoztak a keleti bölcsek.
Hoztak tömjént, mirhát és drága aranyat,
mert látván feljönni a fenyves csillagot.*

Heródes hívatta magához,
 hogy tudván mit jelent Betlehemnek e fényes csillaga?
 Ég és föld ura lesz, ők csak azt jelelék,
 eképpen megindul káka (?) és minden félelem
 és vérbe borul az egész betlehem.
 Ezért éneklék a szent pásztorok a betlehem környékén:
 dicsőség legyen odafent az Istennek,
 békesség a földön az emberek közt.
 Gazduramékra szálljon ezer áldás,
 tiszta jó szivemből kívánom ezeket,
 adjon az Úrjézus boldog ünnepeket.

Van Ballának olyan szamosújvári köszöntője is, amely már annyira meghonosodott, hogy nem is tőle, hanem a szintén ismert Egri Katalintól jegyezzük le. Ő két évvel ezelőtt tanulta Ballától.

Megzendült az ének embergyermekek ajkán,
 az Úrjézus Krisztus születése napján.
 A várvavárt vendég nálunk megérkezett,
 az ígért Messiás, Jézus, megszületett.
 Jézus az árváknak igaz szószólója,
 bánatos szíveknek megvigasztalója.
 Aki a búbanat pobarát üriti,
 adjon az Úrjézus boldog jövőt neki.
 Tiszta jó szivemből kívánom ezeket,
 adjon az Úrjézus boldog ünnepeket.

Végezetül lássuk Ballának a harmadik köszöntőjét; ezt már nem Szamosújvárról, hanem szülőfalujából, Feketelakról hozta. Külön a gazdaemberek felköszöntésére szolgál.

Megjött a karácsony veres paripája,
 fagyfaló szelet fúj zúzmarázott száján.
 Jézus, a Megváltó, e napon született,
 azért szent nevével kívánom hát nektek:
 Kolbász alatt nyögjön a vén kakasülő,
 bőséggel teremjen búza, málé, szőlő.
 Bojtosfarkú bornyu tiz-bűsz az udvaron,
 csikó, tinó, bárány, birka az ugaron.
 Gazduramnak pedig ez esztendőbe
 kékhasú bankóktól duzzogjon (!) a zsebe.
 És ha valami bánat sanyargatná nagyon,
 pincében a jó bor, öntse vele agyon.
 Es ijedtébe Afrikába fusson,
 a forró homok közt koldusbotra jusson.
 Tiszta jó szivemből kívánom ezeket,
 adjon a Jóisten boldog ünnepeket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Magyar népköltési kiadványaink legfőbb sajátása közel egy évszázadon át túlnyomórészt az adatközlő jelleg volt. Nem állítható ugyan, hogy e sok közlés által népköltészetünk mennyiségi és milyen-ségi állapotáról tiszta képünk lenne, hiszen vannak a magyar nyelvterületen vidékek, ahova kutató még alig tette a lábát, mégis a helyzetről — sok helyütt hiányos, másutt már eléggé teljes — képünk van. Ez a kép, amellet, hogy nem egységes, nem is egyenletes, vagyis népköltési műfajok szerint változik: vannak olyan műfajok, amelyek sok kutatót vonzottak, mások kevesebbet, ismét mások alig egy-két embert.

A legelső helyen — bár felerészben is alig utalható *csak* a népköltést megismerni törekvő tudományok közé — kétségtelenül a népzene-kutatás áll. Módszeres és vállvetett munka, nagymennyiségű nyersanyag összehordása után nem véletlen, hogy éppen a népzene-kutatók jutottak az újabb célok kijelölésének szükségszerű felismeréséig. Fialat zenefolkloristától idézem, hogy az előttünk járók tiszteletreméltó fáradozással és odaadással „nagy vonásokban elvégezték mindazt, amit az anyaggal statikailag lehet: megállapítani, hogy *mi* történt a népzenevel az idők folyamán. Ezután már az a kérdés következik, *hogyan* történt mindez? Statikus keresztmetszet helyett belepillantani a folyó, történő életbe és így kapni meg a feleletet bizonyos kérdésekre. Működés közben figyelni meg azokat az erőket, melyeknek eddig csak eredményeit láttuk az összehordott anyagban”.⁶⁴ Vargyas Lajos — röviden kifejezve — a néphagyományok *statikus* vizsgálata helyett a *dinamikus* szemléletet sürgeti, s közelebről is igyekszik rámutatni arra az eszményre, amelyben e dinamikus szemlélet megtestesül: „A mai népraajztudomány azt a felfogást vallja, hogy az egyes elemek veszítenek értelmükből, ha a maguk szerves összefüggéséből kiragadjuk őket. Mindent egész összefüggő életében kell bemutatni, hogy igaz képet és értelmet nyerjen”.⁶⁵

A népzene-kutatás után mesekutatásunk említhető, mint olyan, amely az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetében s néhány kiváló, úttörő tanulmányban szakított az anyagkezelés egyszerű módjával és a *hogyan* kérdésre is igyekezett feleletet adni. A többi műfaj

⁶⁴ Vargyas Lajos, *Aj falu zenei élete*. Tanya, falu, mezőváros II. Bp., 1941. 4.

⁶⁵ Vargyas, i. h.

s ezek között a drámai néphagyomány is meglehetősen mostohagyermek: eddig nem találta meg kellő számban azokat a kutatókat, akik a népelet egészébe ágyazva igyekeztek volna funkciójára rámutatni.

Úgy gondolom, hogy a pusztukamarási betlehemezés és kántálás vizsgálatának legnagyobb tanulsága e népköltési műfajok szünet nélküli, állandó változásának felismerése és tudatosulása volt. Megkíséreltem néhány mondatban összefoglalni azt a három irányt, amelyekben — véleményem szerint — a betlehemes játék és a kántálás változása negyedszázad alatt Pusztakamaráson nyomon kísérhető.

1. A hagyományok változnak térben, változtatják a helyüket, vándorolnak. Azoknak a faluknak a száma, amelyek a tanulmányban szerepelnek, tehát a tárgyalt népköltési műfajok keretein belül Pusztakamarásnak hagyományanyagot kölcsönöztek, nem túlságosan nagy ugyan, de mégis feltűnő mennyiség, ha arra gondolunk, hogy e tanulmány anyaga kevesebb utánajárással és a *honnán* kérdés feltevése nélkül úgy is közölhető lett volna, mint „pusztakamarási”, holott mindössze az a helyzet, hogy gyűjtésem idején történetesen Kamaráson is énekeltek vagy mondották őket. A számbavett faluk száma még aránytalanabban megnövekednék, ha külön, részleteiben, alaposan és e kérdés megismerését főcélként tekintve kutattam volna a hagyományanyag eredetét. Az eredmény így is elégséges, mert ha a tanulmányban felsorakoztatott falukban hasonló gyűjtést végeznénk s ott is minden esetben feltüntetnők a hagyományanyag vándorlásának útjait-módjait, az össze-visszakúszált, de a maguk sajátosságában is szerves kapcsolatoknak olyan sűrű hálózatát nyernők, ami kétségtelenül igazolná, hogy nincs külön pusztakamarási és mondjuk szamosújvári kántálás, hanem van egy bizonyos hagyományanyag, amely közös tulajdonként vándorol, alakul, változik, kopik és gazdagszik; megtelepszik s sajátossá válik, de egész váratlanul ismét útra kél. Ezen elképzelt hagyománytérképből természetesen hegycsúcsként, vízválasztóként emelkednének ki a hagyományörző, hagyományosugárzó központok, míg minden bizonnyal olyan falukra is találnánk, amelyek nem teremtők, alkotók, hanem elsősorban hagyományfogyasztók.

Érdemes lenne egyszer olyasféle ábrázolást is megkísérelni, amely nemcsak e földrajzi, vagyis vízszintes irányban történő vándorlást tükrözné, hanem — amint Kamaráson is feltűnően sokszor tapasztalhattuk — a függőlegest is: azt a sok szállományt, amely felülről lefelé, városról falura, könyvekből szóbeli hagyományanyagba, iskolázottak fejéből a falusiak ajkára kerül. Csak ilyenszerű, egész részletekbe menő elemzéssel lehetne megnyugtató módon kijelölni a szállományoknak a magyar népi művelődésben elfoglalt helyét.

2. A hagyományok változnak időben is. E tétel kifejtését szintén

feleslegesnek érzem, mert e tanulmányban foglaltak eléggé bizonyítják s bizonyítani tudja mindenki, aki kutatás közben nem mellőzi a hagyományváltás vizsgálatának szempontjait sem. Nagyon kívánatos volna bizonyos területeken bizonyos jelenség hosszas, esetleg évtizedekig tartó figyelése, valamint az sem lenne érdektelen, ha a századeleji vagy múlt századi helyzetet a maival hasonlíthatnók össze. Sajnos, olyan tanulmányokkal, amelyek a népköltés régi állapotáról szerves képet adnának — a vonatkozó kiadványok említett csak-anyagközlő jellege miatt — alig rendelkezünk s így a hagyományváltás elemzését csak napjainktól kezdve, a jövőben végezhetjük.

3. Végül változik az a közösség is, amelyik a hagyományt élte és ápolja. E tekintetben a pusztakamarási példa egészen mintaszerű. Időrendben első helyen állnak a meglettkorú betlehemezők, akik a szokást hagyománnyá nemesítik; a világegés közeledtével kihull a kezükből a játék és az iskolásgyermekek sajátjává lesz; e gyermekek az iskolából kikerülve legénnyé cseperednek, azonban a játékot nem hagyományozzák iskolás utódainknak, hanem magukhoz öregítik. Adjuk még hozzá e hullámválsághoz a tanító váltakozó szerepét s az egyházi felügyelet elleni szabadságharcot, hogy bár körvonalaiiban előttünk álljon az az út, amelyet a hagyománynak ugyanazon közösségben, ugyanabban a faluban is végig kellett járnia. A társadalmi osztályok vagy nemzedékek kezein cserélődő hagyomány nem lehet ritka vagy véletlen, magam is több hasonló esetet ismerek.

E játéktanulmány távolról sem igényli azt a jogot, hogy bárkit is hasonló felfogású kutatásokra, feldolgozásokra ösztönözzön. Módszere szigorúan a sajátos pusztakamarási helyzet* folyománya s bizonyos vagyok benne, hogy más faluk drámai néphagyományai vagy egyéb népköltési termékei is éppen ennyire sajátos kérdéseket rejthetnek és vizsgálódást igényelhetnek, mint ez. E feltevésében megerősít az a tény, hogy még három betlehemes játékom van a célszerűséghez igazodó részletességgel feldolgozva és mindenikben megtaláltam azokat a vonásokat, amelyek az anyagot a többivel szemben sajátossá, egyedülállóná teszik. Az uzonit hat éven át figyeltem s meglepett állandó alakulása, de különösképpen a két uralomváltásnak (1940-ben a bécsi döntés és 1944-ben a felszabadulás) a reá gyakorolt érdekes hatása. A nyujtói-szentivánlaborfalvi anyag⁶⁶ megmutatja két külön társadalmi réteg képviselői, a katona- és jobbágyrészen valók közötti, évenként ismétlődő versengést, hogy egymást felülmulják a játék minél szebb, emlékezetesebb bemutatásában. A csíkcsobotfalvi gyűjtés a falusi kézíratos betlehemes könyv fontos-

⁶⁶ Közös gyűjtés Antal Árpáddal.

ságának felismerését eredményezte s egyszersmind egy új személy felfedezését is, aki nem tartozik ugyan a játékcsoportba, mégis közéjük való és részese azoknak a javaknak, amelyek a játékosokat illetik; ez az új személy az idősebbrendű kézirat tulajdonos, a játék betanítója, rendezője.

E széles távlatok és végtelen kutatási terület feltárulása után meddő és hiú kísérletnek látszott volna a gyümölcsöző tanulság levonásának legkisebb reménye nélkül a pusztakamarási anyagot összehasonlítani az ország vagy a nagyvilág mindenik pontján lejegyzett hasonló anyag megfelelő részeivel. Nem akarom újra felsorolni azt, amit Hont Ferenc-től idéztem, csak emlékeztetek rá: mit tud a magyar néprajztudomány a magyar nép színjátszó tevékenységéről? Úgy szólván semmit. Alkossunk végre tiszta képet magunknak e tevékenységről is s azután még mindig felfedezhetjük az ösvallási nyomokat és a zörgősbót ázsiai rokonait.

Befejezésül még csak egyet: sokan úgy látjuk, hogy az erdélyi magyar és román néprajztudománynak egyaránt egyik legfontosabb, legtanulságosabb feladata a Mezőség felkutatása és megismerése. Erdély térképén e fehér néprajzi folt óriási kincseket rejt s annyira klasszikus földje két nép összekeveredett együttélésnek, hogy aligha van párja egész Európában. Az, hogy még meddig marad fehér folt s mikor válik Erdély néprajzi térképének szerves és színes részévé, nem egyedül tőlünk, magyar kutatóktól függ.⁶⁷

⁶⁷ Gyűjtésem 1945 karácsonyán történt Sütő András állandó segítségével, aki bár Kolozsvárt középiskolai tanuló, kapcsolatát falujával nem vesztette el s a helyi viszonyok tökéletes ismerete által gyűjtés közben számomra felbecsülhetetlen segítséget jelentett. Közbizalomnak örvendő szavára minden ajtó megnyílt s így olyan apróságoknak is sikerült nyomára bukkannom, amelyekre egyedül gyűjtve nem is gondolhattam volna. Az egész falu a legnagyobb szeretettel, előzékenységgel állott rendelkezésemre, sehol sem tapasztaltam a bizalmatlanságnak, gyanúnak még a legkisebb árnyéka sem. Mindezért Sütőnek is, adatközlőimnek is őszinte köszönetet mondok, mint ahogy hálával tartozom Kós Károly dr. egyetemi tanácsgédnek a kellékek, Maknics Albert művésznek a kották lerajzolásáért, valamint Szabó T. Attila egyetemi tanárnak, aki tanulmányomat kéziratként is, nyomás közben is többrendbélileg átnézte, s tanácsaival értékét tartalmilag és külsőleg egyaránt emelte.

JEU ET CHANT DE NOËL A PUSZTAKAMARÁS

(Résumé)

En Transylvanie, parmi les habitants hongrois du village Puskakamarás (département de Kolozs) le „Jeu de Noël“ est en coutume depuis 25—30 ans et y fut introduit par le maître d'école de ce village, qui se procura le manuscrit à Nagyenyed, ancien centre scolaire hongrois. Le „Jeu de Bethléem“ de ce temps ressemble plutôt à une représentation d'amateurs. C'est pourquoi les rôles sont tenus par les adultes les plus sérieux du village. Cette coutume a duré deux dizaines d'années. A partir de 1940, à cause de la situation économique et politique incertaine, cette coutume passa aux écoliers. Ces jeunes garçons, après avoir quitté l'école, ne l'ont pas abandonnée et à présent le „Jeu de Bethléem“ est exécuté par des gars adultes. Ce changement des rôles a eu comme résultat l'émancipation de cette coutume de la tutelle de l'instituteur. En dehors de l'instituteur, la famille du châtelain de l'endroit a contribué aussi en prêtant de vieux costumes à la représentation du Jeu. C'étaient des vêtements en loques, mis hors d'usage, donnant un aspect assez bizarre au groupe des acteurs. L'attirail présente un peu plus de sérieux, étant confectionné par eux-mêmes. La coutume est en relation d'ailleurs avec la communauté réformée du lieu, si bien que les acteurs remettent toujours à la paroisse l'argent acquis en échange de leurs jeux.

Le „Jeu de Noël“ se prolonge de la fin du jour jusqu'à minuit, quelquefois jusqu'à l'aube. En vue de la réussite les garçons se préparent déjà quelques semaines avant Noël. Les répétitions ont lieu dans l'école, ou dans la maison d'une des leurs connaissances. A Noël ils visitent chaque famille hongroise (à peu-près cinquante familles) à supposer que l'entrée ne leur soit pas refusée. En échange de leur jeu, en dehors de l'argent on leur offre des gâteaux et de la boisson.

Le Jeu est exécuté par huit acteurs. Au point de vue du texte le Jeu est assez fragmentaire et pauvre. En écoutant la récitation, nous avons pu constater que dans une certaine mesure ils s'écartent du manuscrit. Il ne s'agit pas d'une improvisation, car l'écart devient perpétuel par la répétition continuelle. A cet égard on peut observer un certain

choix dans la distribution des rôles: les difficiles sont confiés aux garçons intelligents doués d'un talent naturel. L'existence d'une hiérarchie consciente dans le groupe est incontestable, ce qui se dégage de plusieurs détails. En ce qui concerne la transformation continuelle du texte, il est à noter que c'est un procès organique, intérieur, que l'instituteur ne réussit à influencer, accélérer ou ralentir qu'à grand peine.

Le „Chant de Noël“ est chanté du crépuscule jusqu'à minuit. C'est une coutume immémoriale. Les chanteurs partent en groupes pour faire leur tournée. Il y a des groupes qui ne partent qu'avec l'intention de rassembler des offrandes, en échange de leurs chants. D'autres ne visitent que les parents et les amis. Le groupe des hommes âgés est partout le mieux reçu. Ils reçoivent en dehors des gâteaux et de la boisson de l'argent, qu'ils offrent à la paroisse, pour aider la communauté. Le „Chant de Noël“ embrasse encore un ou deux poèmes de félicitation en vers ou en prose. Le chant a lieu toujours devant la porte, la félicitation se passe d'habitude à l'intérieur de la maison. A Pusztakamarás les „Chants de Noël“ sont en partie des chants d'église, mais il y en a aussi d'origine populaire. Il y a un seul chant qui n'est qu'une simple traduction du roumain. Les félicitations sont toutes d'origine populaire, cependant on peut démontrer qu'une d'entre elles furent introduites par les nouveaux venus, établis récemment à Pusztakamarás.

TARTALOM

„BÁN FERENC ENYEDI LAKOS SZERINT“	3
ISKOLA, TEMPLOM, PALOTA	7
KÉSZÜLŐDÉS, HÁZALÁS	10
JÁTEKOSOK, SZEREPEK	14
JELMEZEK, KELLÉKEK	21
A BETLEHEMES JÁTÉK SZÖVEGE	25
ESZREVÉTELEK	40
ÚJABB MEGFIGYELÉSEK 1946-BAN	45
„KARÁCSONY ESTÉJÉN“	49
KANTALÁSOK	53
NÉPI MŰFORDÍTÁS	60
KÖSZÖNTŐK	63
ÖSSZEFOGLALÁS	67
RESUMÉ	71

Az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Néprajzi Tanszékének kiadványa. A kiadványsorozatban Erdély néprajzával s Erdély népi műveltséget érintő keleteurópai néprajzi kérdésekkel foglalkozó tanulmányok jelennek meg.

EDDIG MEGJELENT:

1. *Benedek András és Vargyas Lajos*: Az istenesi székelyek betlehemes játéka (Jeu de „Bethléem“ chez les Sicules de Istenes)
2. *Gunda Béla*: Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre (Hungarian Influence in the Making of Roumanian Folk Civilization)
3. *Faragó József*: Ismeretlen Kriza-életrajzok (Der Folklorist J. Kriza nach unbekanntem Lebensbeschreibungen)
4. *Gunda Béla*: A funkcionalizmus kérdése a néprajzban (La question du fonctionnalisme dans l'ethnologie)
5. *Vincze Lajos*: A kender termelése és feldolgozása Bálványosváralján (Die Hanfarbeit im Dorfe Bálványosváralja)
6. *Gunda Béla*: Munka és kultusz a magyar parasztságnál (Travail et culte chez les paysans hongrois)
7. *Faragó József*: A tánc a mezőségi Pusztakamaráson (Der Volkstanz im Dorfe Pusztakamarás. Kom. Kolozs, Siebenbürgen)
8. *Faragó József*: Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson (Jeu et chant de Noël à Pusztakamarás)